

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԵՐԱԶՐ

ԵՒ

ԱԼԵՔՍԱՆ ԱՐԶՈՒԵԱՆ (*)

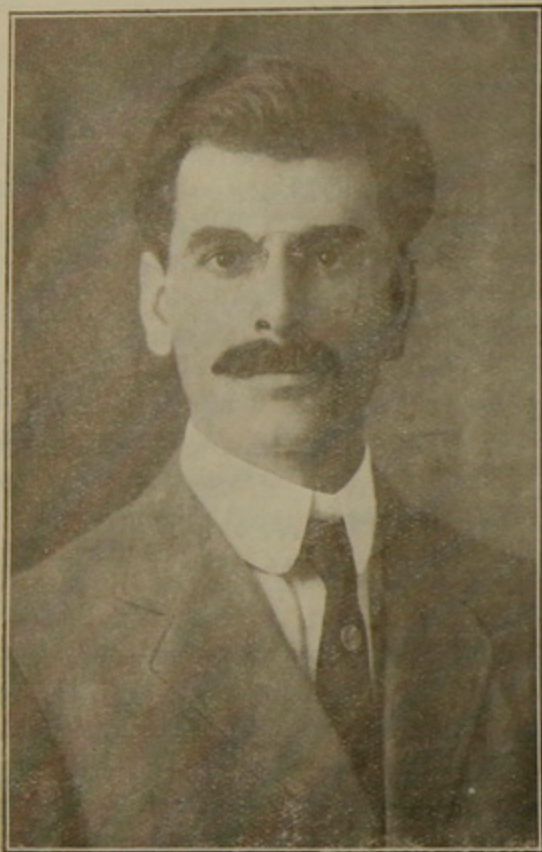
Գանի մը ամիս առաջ, Տօթթ. Յովհաննէս Արթինեանէն իմացայ թէ Նիւ Եորքի մէջ վախճաներ է Ալեքսան Արզուեան: Այդ ինքնատիպ ու զօրեղ դէմքը, «Վահէ» ծածկանունով, իր յատուկ ու կարեւոր տեղն ունեցաւ մեր ժամանակակից ազատագրական պայքարներու պատմութեան մէջ. իր գործունէութեան մէկ որոշ շրջանին, մօտէն ճանչցած եմ զինքը եւ իր հայրենասիրական ճիգերուն գործակցած, պարտք մը կը նկատեմ անոր կեանքին ու գործին գէթ զլիսաւոր դժերը պատկերացնել յօդուածի մը մէջ, ինչ որ եւ ինծի համար առիթ մը պիտի ըլլայ ուրուագրելու եւ մեկնաբանելու Թրքահայ յեղափոխական շարժման այդ նշանակալից փուլը, որուն զլիսաւոր դերակատարներէն մին եղաւ Արզուեան եւ պատմելու նաեւ մէկ քանին անձ-

նական յիշատակներէն զոր ունիմ այդ շրջանի գործունէութենէն:

Արզուեան Կեսարացի էր, աղքատ ընտանիքի զաւակ: Աշակերտած էր Պոլսոյ Ազդ. Կեդր. վարժարանին, Տօթթ. Յ. Արթինեանի դասակից: Դպրոցին մէջ, ինչպէս եւ դպրոցէն շրջանաւարտ ելլելէս մինչեւ Պոլսէն մեկնիլս (գեկտեմբեր 1895), քիչ յարաբերութիւն ունեցած էի իրեն հետ: Գիտէի որ ան, վարժարանը ձգելէ յետոյ, իր մտերիմ ընկերոջ Արթինեանի հետ, որ դացած էր Նանսի՝ բժշկութիւն ուսանելու, ինք ալ մեկնած էր նոյն քաղաքը, մեքենական նորահնար արօրներ շինող Տօմպալի գործարանին մէջ աշխատելու, յետոյ՝ Պոլիս դարձած, եւ Տօմպալի արօրները հայ երկրագործներուն ծանօթացնելու, անոնց կիրարկումը փոքր Ասիոյ մէջ տարածելու փանքեր ըրած եւ այդ մասին Արփիարեանի Հայրենիք օրաթերթին մէջ քանի մը յօդուածներ ալ հրատարակած էր: Լսած էի նաեւ թէ ան Պոլսոյ 1894 - 95ի Հնչակեան յեղափոխական գործունէութեան մասնակցող ամենէն յանդուգն երիտասարդ ուժերէն մին եղած էր, Արփիարեանի, Արթիւր Օհանջանեանի, Տիրան Քելէկեանի եւ այլ ղեկավարներու կողքին. լսած էի առանց որոշ բան մը զիտնալու, որովհետեւ հետու մնացած էի յեղափոխական կազմակերպութիւններէն որոնց գործելու եղանակը աղետա-

*) Այս յօդուածը գրուած է մօտ տարի մը առաջ. իր ընդարձակութեան իսկ պատճառով՝ չկրցայ զայն տեղադրել «Անահիտ»ի նախորդ երկու քիւերուն մէջ, այնպէս որ ան հիմա լոյս կը տեսնէ իր գրուած բուսականէն շատ ետք. բայց՝ այնպէս ինչպէս յղացուած ու շարադրուած է, կը կարծեմ թէ ան իր շահեկանութիւնը — իբր ուշագրաւ դէմքի մը ու կարեւոր շրջանի մը նուիրուած ուսումնասիրութիւն — միշտ կը պահէ: Ա. Զ.

բեր եւ եւրոպական տէրութեանց միջամտութեան վրայ դրած յոյսերը անհիմ կը թուէին ինծի: Արփիարեան, որուն իբր գրող կը գործակցէի՝ իր Հայրենիքին աշխատակցելով, եւ որ այդ շրջանին Պոլսոյ Հնչակեան Մասնաճիւ-

ԱՆՔՍԱՆ ԱՐՁՈՒՅԱՆ

դին ղեկավար ուժերէն մէկն էր, իր յեղափոխական թաքուն գործունէութեան մասին երբեք չէր խօսեր ինծի, նկատի ունենալով իմ «անհասկացողութիւնս» կամ զիտնալով իմ վերապահումներս, որ աւելի սաստկացած էին նազարբէկի Հնչակին պոռոտախօս յօդուածները կարդալէս յետոյ: Եւ եթէ 1895ի վերջերը որոշեցի հեռանալ Պոլսէն ու գալ Փարիզ, Հնչակեան յեղափոխական շարժման մասնակցելու համար չէր, այլ մեր ջարդուող ու Ֆրանսական մամուլին մէջ իբր ջարդարար, խռովա-

րար, անիշխանական դատաւիտուող ժողովուրդին դատը իմ համեստ միջոցներովս պաշտպանելու համար:

Արփիարեան ինքն իսկ է որ, 1896ին Պոլսէն հեռանալէն յետոյ, Փարիզի մէջ՝ ամենամեծ գովեստներով ինծի ներկայացուց Արզուեանը, իբր անվախ, կորովի ու նուիրուած յեղափոխական մը:

Արփիարեանէն է որ իմացայ այն շատ կարեւոր դերը զոր Արզուեան Պապ - Ալիի 1895ի ցոյցին մէջ կատարած էր, եւ թէ նոյն տարուան ընթացքին տեղի ունեցած Զէյթունի սպրտամարտութեան միջոցին, քաջարի ապրտամբներուն նիւթական օգնութիւն հասցնելու համար Պոլսոյ մէջ օրինաւոր — եւ ապօրինաւոր — միջոցներով դրամ հաւաքելու եւ Հնչակեան կեդրոնը ղրկելու գործին մէջ ամենէն յանդուգն մասնակցութիւն ունեցողներէն մին հանդիսացած էր ան ու Պոլսոյ Հայոց առաջին կոտորածէն յետոյ Բերայի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյն մէջ Հայերու բողոքարկու համախմբումին պարագլուխներէն մին եղած էր, թէ այդ տենդայոյզ օրերուն ձերբակալուած Հայերուն մէջէն ան ենթարկուած էր ամենէն ծանր հարցաքննութեանց եւ ունեցած էր ամենէն խիստ պայմաններու մէջ բանտարկութիւնը եւ մահուան կամ մշտնջենական բերդարգելութեան պատիժէն կրցած էր ազատիլ՝ միմիայն շնորհիւ կորովի միջամտութեանը Ֆրանսական ղեսպանատան ուր կը գտնուէին զինք ճանչցող ու գնահատող պաշտօնատարներ: Ազատ արձակուելէ յետոյ՝ ան վերսկսեւ էր իր գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ, մինչեւ որ Պոլսոյ Հնչակեան մասնաճիւղը իբր պատուիրակ ղրկեւ էր զինք Լոնտոն՝ հաշիւ պահանջելու «Նազարբէկեան կեդրոն»էն, որուն ուղարկուած կարեւոր դումարներուն Զէյթուն չհասցուած ըլլալուն՝ ինչպէս եւ այլ պատճառներու համար՝ Պոլսոյ ընկերներուն մէջ մեծ դժգոհութիւն յառաջ եկած էր: Արփիարեան, որ Արզուեանէն

առաջ արդէն Պոլսէն հեռացած ու դացած էր Լոնտոն, Նաղարբէկի եւ իր «կեդրոն»ին հետ զործակցիլ շարունակելը նախ հնարաւոր կարծելէ յետոյ, ծանր բաղխում ունեցած էր անոր հետ եւ Փարիզ դարձած։ Արզուեանի Լոնտոն հասնելէն եւ իրեն յանձնուած քննութիւնը կատարելէն յետոյ, խզումը վերջնական եղաւ։ Այդ միջոցին է որ Արփիարեան, Մ. Տամատեան, Ռշտունի, Արզուեան, Սուրէն Սուրէնեան, Լ. Բաշալեան, Լ. Մկրտիչեան, Մ. Սվազլը եւ իրենց համախոհ խումբ մը թրքահայ Հնչակեան ծանօթ զործիչներ որոշեցին բաժնուիլ «սոցիալ-տեմոքրատի Հնչակեանց Նաղարբէկեան կեդրոն»էն եւ նոյն իսկ «սոցիալ-տեմոքրատի Հնչակեան կուսակցութեան» եւ ստեղծել զուտ ազգայնական ծրագրի մը վրայ հիմնուած «Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը»։ Նաղարբէկ, որ Արփիարեանի Լոնտոն ժամանումը Հնչակին մէջ ծանուցած էր՝ անոր անունը ամենայարդալից ներբողներով յիշատակելով, անջատումէն անմիջապէս յետոյ՝ զայն Հնչակեան կուսակցութիւնը պառակտելու, Հայ յեղափոխական շարժումը քանդելու զաղտնի պաշտօնով Նաղըմ փաշայէն արտասահման դրկուած մատնիչ հռչակեց...

Այդ անջատման պատմութեան մօտէն հետեւած եւ այդ նոր կազմակերպութեան համաձայն ու քաջալերող եղած եմ, որովհետեւ միջազգային ընկերութիւնն ու թրքահայ ազգային ազատագրութեան շարժումը իրարու խառնող, «տեմոքրական» արարքներով ու մասնական ցոյցերով զործող այդ «ազիտացիան» ամուլ ու վնասակար կը նկատէի եւ թրքահայ «հարց»ին, աւելի ճիշդ՝ «Հայ ազգային դատ»ին հնարաւոր լուազոյն լուծումը Կիլիկեան ապստամբութեամբ մը Հայ Պետութեան մը կորիզին ստեղծման մէջ միայն կը տեսնէի, որով եւ այդ խումբ մը ազգասէր Հնչակեաններու ձեռնարկը մօտ կը գտնէի իմ գաղափարներուս ու յայտնի էր ինծի համար որ հայրենասէր

զործիչներու այդ յստակ ու բանաւոր նախաձեռնութեան մէջ Նաղըմի մատ տեսնելը այնքան ծիծաղելի որքան զղուելի զրպարտութիւն մըն էր։ Առանց մաս կազմելու այդ նոր կուսակցութեան, — որովհետեւ յեղափոխական զործիչի խառնուածք չէի զգար իմ մէջս եւ մտաւորականի անկախութիւնս կ'ուղէի պահել, — իմ բոլոր կրցածս ըրած եմ աջակցելու համար այդ կազմակերպութեան, որ իրեն թաքուն նպատակ ունէր՝ լուրջ պատրաստութիւններէ յետոյ պատեհ ըրալէի մը Կիլիկիոյ մէջ ապստամբութիւն մը պայթեցնել։

Արզուեանին մէջ գտայ ուժեղ նկարագիր մը, սուր իմացականութիւն մը, խիզախ ու ծրագրել գիտցող միտք մը, հանրային զործին նուիրում, ամէն զոհարելութեանց պատրաստ հողի մը։ Ես ինքս զինքը ներկայացուցի Փիէռ Բիլյեարին ու Վիքթոր Պերարին, որ անոր կորովի նկարագիրն ու վառ միտքը խորապէս գնահատեցին ու իրենց բարեկամութիւնը տուին անոր։

Վեր. Հնչ. կուսակցութեան հիմնուելէն քիչ յետոյ, Արզուեան, — հակառակ որ թուրք սոսկականութեան ամենէն աւելի ատելութիւն ու սոսկում ներշնչող մէկն էր, — գնաց գաղտնի Պոլիս մտաւ՝ կազմակերպական աշխատանք մը կատարելու համար, եւ ստեն մը հոն մնալէ յետոյ յաջողեցաւ փախչիլ ու դառնալ Փարիզ։

Դարձէն յետոյ, իր քանի մը ընկերներուն հետ՝ Վեր. Հնչ. կուսակցութեան անկախաբար՝ ուղեց փորձ մը կատարել յանուն «Հայ յեղափոխական կեդրոնական քոմիթէի» մը, որ իրապէս փոքր խմբակի մը տրուած խոշոր անուն մըն էր, Սուլթան Համիտի հետ ուղղակի բանակցութեամբ մը զայն ստիպելու որ որոշ զիջումներ ընէր հայ ժողովուրդին։ Բանակցութեանց առաջարկը կուգար նոյն ինքն Սուլթանէն. «Հայ յեղափոխական կեդրոնական Գոմիթէին եւ Սուլթանին միջեւ թղթակցութիւն մը տեղի ունեցաւ, միջնորդութեամբ Փարիզի

դեսպան Միւնիւր պէյի: Նոյն ատեն, Սուլթանին առաջարկին Դաշնակցական կուսակցութիւնն ալ զբաղէս պատասխանած էր, իր կողմէ եւս բանակցութեանց մտնելով անոր հետ՝ միջնորդութեամբ Տատեան Արթին փաշայի եղբորորդւոյն Տրդատ պէյի: Արդուեանի այդ հարցին մէջ զործելու եղանակը կանոնաւոր չէր, վիպական հանգամանք մը ունէր: Պատկանելով հանդերձ Վեր. Հնչ. կուսակցութեան, ան այդ բանակցութիւնները կը վարէր անկից անկախաբար, թէեւ անոր կեդր. վարչութիւնը տեղեակ պահելով այդ բանակցութեանց էական դժերուն, ընկերներու խմբակի մը վրայ միայն կրթնած, եւ զործակցութիւնն ունենալով մեր դատի ջերմ բարեկամ Փիէր Գիյեարին: Այդպէս վարուելով սակայն, Արդուեան կը հետապնդէր լուրջ եւ հանրօգուտ նպատակ մը. անաղմուկ եւ ճարպիկ դիւանագիտութեամբ մը կ'ուզէր Սուլթանէն ստանալ Հայոց դէմ մըղուած հալածանքներուն դադարումը, ընդհանուր ներումով մը բոլոր բանտարկեալներու արձակումը, մէկ քանի անհրաժեշտ բարենորոգումներու իրագործում (ազատ երթելու եւ դատներու մէջ, Սոսյ կաթողիկոսական խնդրոյն օրինաւոր կարգադրութիւն, եւլն.) . այդ բոլորին իրականացումէն յետոյ կիլիկեան ծըրարդին զործադրութիւնը Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան բոլոր ուժերով, ըստ իր ներքին մտածման՝ աւելի դիւրին կը դառնար:

Այդ «Հայ յեղ. կեդր. Գոմիթէ»ն եւ իր բանակցութիւնները բաւական խոր տպաւորութիւն գործած էին Սուլթանին վրայ. այս վերջինը ուղած էր գիտնալ թէ որո՞նք էին այդ «կեդր. Գոմիթէ»ին ղեկավարները. Արդուեան միմիայն իր անունը հաղորդած էր, եւ ատիկա այնքան ազդեցութիւն ըրած էր Սուլթանին վրայ, որ «յեղ. կեդր. Գոմիթէն» եղածէն շատ աւելի խոշոր ուժ մը համարելով, այդ «յեղափոխ. մարմին»ը ընդունուած, օրինաւոր հեղինակութիւն մը նկատելով, մինչեւ իսկ ա-

նոր հետ իր ունեցած բանակցութեանց իրր հետեւանք իրատէ մը հանած էր բարենորոգումներ խոստացող: Ինչքան Սուլթանն ալ իր զիջումներու տրամադրութեան մէջ քիչ անկեղծ ըլլար անշուշտ, թերեւ թրքահայ ժողովուրդի ծանր պայմաններուն որոշ բարելաւում մը յառաջ պար, եթէ Դաշնակցութեան եւ այս «յեղ. կեդր. Գոմիթէ»ին միջեւ համաձայնութեամբ կատարուած ըլլային այդ բանակցութիւնները, եւ եթէ Տատեան Արթին փաշան ինչ ինչ էնթրիկներով ու կողմնակցութիւններով՝ զործը խանդարած չըլլար: Կրկնակ բանակցութիւնները ոչ մէկ կարեւոր արդիւնքի յանդեցան, բացի որոշ թուով բանտարկեալներու արձակումէն: «Հայ յեղ. կեդր. Գոմիթէ»ի եւ Սուլթանին միջեւ կատարուած թղթակցութիւնը Փիէր Գիյեար՝ այդ բանակցութեանց պատմութեան նուիրուած յօդուածով մը՝ հրատարակեց ատեն մը ետքը Էրնէսթ Լալիսի մեծ ամսաթերթին Ռեվիւ տը Փարիին մէջ:

Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը կոչուած էր մեծ դեր մը կատարել, ու պիտի կատարէր, եթէ հայ ունեւոր դասակարգը օգնէր անոր. եւ ան պատճառ չունէր չօգնելու, քանի որ այդ կազմակերպութիւնը, հայ ուժերը պառակտող, եւրոպական տէրութեանց ու հանրային կարծիքին հակակրութիւնը Հայկական Դատին վրայ հրաւիրող անժամանակ ու անտեղի «սոցիալիզմ»ը մէկզի դրած, տեւորական արարքներէն հրաժարած էր եւ ազգայնական ուղղութեամբ ազատագրական ապրտամբութեան մը ծրարքին վրայ հիմնած էր իր զործունէութիւնը: Համիտեան կոտորածներէն առաջ, կարելի եւ նոյն իսկ հասկանալի էր յեղափոխական զործունէութիւն մը վաղաժամ ու անխոհեմ համարիլ եւ անոր հակառակիլ, բայց այդ խուժուժ ջարդերէն յետոյ՝ հնարաւոր չէր այլեւս անշարժ ու կրաւորական դիրք մը պահել, առանց ո եւ է արդարահատոյց արդիւնքի թուրքին հետ հաշտուիլ

կամ ու եւ է փոփոխութիւն զէպքերէն միայն սպասել: Կարգ մը զիմումներ ըրին Արփիարեան եւ իր ընկերները՝ հայ հարուստներու մօտ, ինքն իսկ Արզուեան անձնապէս ըրաւ այդպիսի զիմումներ, թեւադրելով որ իրենք հարուստները կազմէին՝ Վեր. Հնչ. կուսակցութեան կողքին՝ իրենց ընտրած անձերով՝ հայրենասէր ունեւորներու զազտնի քոմիթէ մը, հաւաքուելիք զումարները իրենք պահէին եւ գիտակցաբար ու համախորհուրդ գործակցէին ապստամբական պատրաստութիւններուն: Այդ քանքերը ապարդիւն մնացին: Ու կը յիշեմ կատաղի յօգուած մը զոր այդ օրերուն Արփիարեան հրատարակեց կիսամսեայ Նոր Կեանքին մէջ՝ հայ հարուստներու անտարբերութեան դէմ: Անգամ մը միայն, յաջողութեան — վաղանցուկ ու անհետեւանք յաջողութիւն — բացառիկ դէպք մը տեղի ունեցաւ. հանդուցեալ Լեւոն պէյ Յակոբեան, կարգալէ յետոյ Աղասիի «Զէյթունի Պատմութեան» իմ ֆրանսերէն թարգմանութիւնս, ողելուրուած էր եւ ուզած էր տեսնել Աղասին ու զիս. իրիկուն մը մենք ճաշարանի մը մասնաւոր սենեակներէն մէկուն մէջ հաւաքուցանք, եւ այդ հանդիպումին Բաշալեան ալ ներկայ էր. այդ խօսակցութիւնը այնքան խանդավառեց զինքը, որ պատրաստականութիւն յայտնեց հարիւր հազար ֆրանք նուիրելու՝ Կիլիկեան ապագայ ապստամբութիւն մը կազմակերպելու համար զոյացուելիք զազտնի ֆօնտի մը իրը կորիզ: Գտնուեցաւ ազգային գործերով հետաքրքրուող ծանօթ հայ հարուստ մը, որ սկզբունքով համամիտ էր այդպիսի ապստամբութեան մը զազափարին եւ որ հաւանեցաւ գանձապահ ըլլալ այդ գործին. Յակոբեան անոր յանձնեց հարիւր հազար ֆրանքը. բայց ոչ այդ հարուստը ոչ ալ ուրիշներ մէկ սանթիմ չաւելցուցին այդ զումարին վրայ, որ տարիներով մնաց անշարժ եւ ամուլ, այնպէս որ ի վերջոյ Յակոբեան զատ բացաւ այդ գումարը ետ առնելու համար. գանձապահ հարուս-

տը դատը չահեցաւ՝ վաստակով որ զումարը ատենին նուիրուած էր բարեգործական նպատակներու համար եւ չէր կրնար այլեւս ետ տրուիլ, ու քիչ յետոյ զայն զրկեց Օրմանեան պատրիարքին, որ զայն յատկացուց Զէյթունի մէջ որբանոցի մը հաստատման...:

Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը կը մնար վատուած, պաշտօնաթերթ Մարտն ու Նոր Կեանք կիսամսեայ հանդէսը հրատարակելու համար՝ Արփիարեան եւ Բաշալեան մեծ նեղութիւն կը կրէին: Բաշալեան, յուսահատած, հրաժարեցաւ ու ելաւ գնաց Պաքու, ուր նաւթահորեր փորող ֆրանսական ընկերութեան մը տնօրէնը դարձաւ: Օր մըն ալ Արզուեան՝ Արփիարեանի հաւանութեամբ՝ յանկարծ զը. նաց զազտնի մտաւ Պոլիս, խորհրդաւոր ծրագիր մը գործադրելու համար, ծրագիր որ բուրովին զազտնի պահուած էր, եւ որ կը կաշանար Սուլթանը սպաննելու փորձ մ'ընելու մէջ: Այդ ծրագրին նպատակն էր ոչ միայն հարիւր հազարաւոր Հայեր ջարդել տուող բռնակալին արդար պատիժը տալ, այլ եւ այդպիսի վրիժառու մեծ գործ մը յաջողցնող կուսակցութեան վարկը, բարոյական ու նիւթական ուժերը բազմապատկելու հասնիլ, որպէսզի սեւեռեալ զազափարին մարմնացումը, բուն գործին կատարումը, — Կիլիկեան ապստամբութեան կազմակերպումը — հնարաւոր դառնար: Արզուեան դացած էր Պոլիս, ծպտուած, օտար անունով մը, ամերիկեան անցագրով, իր ֆրանսացի բարեկամուհիին՝ օր. Ռափէնի հետ: Մէկ քանի շաբաթ յետոյ, լրտեսներ՝ իր ինքնութիւնը ճանչնալով՝ կը մատնէին զինք. կը ձերբակալուէր ու կը բանտարկուէր. քանի մը ամիս բանտին մէջ խիստ հարցաքննութեան ու չարանքներու ենթարկուելէ յետոյ՝ կըրցաւ ազատ արձակուիլ, — պայմանով որ իսկոյն երկրէն դուրս ելլէր, — շնորհիւ ամերիկեան, ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութեանց ուժեղ միջամտութեան. օր. Ռափէն զիմած էր ինդորագրով մը Ֆրանսայի հանրապետութեան նա-

խաղաճին. Հայր Շարմբթան, Էրնէսթ Լավիս, Վիքթոր Պերար, Փիէր Բիւլար՝ իմ խնդրանքովս՝ զխմած էին արտ. գործոց նախարար Պ. Տէլքասէին, Ճէյմս Պրայս՝ անգլ. կառավարութեան, օր. Ալիս Սթոն Պլէքուէլ՝ ամերիկեան նախագահին, եւ այս բոլոր զիմումներուն արդիւնքով Արզուեան կըրցաւ աղատիլ բանտին մէջ իրեն սպասող ստոյգ մահունէն եւ դառնալ Փարիզ, կատարել իր ծրագրին ձախողումէն, քայքայուած առողջութեամբ, բայց աւելի քան երբեք վճռական՝ պայքարը շարունակելու:

Արզուեանի ձերբակալումը լսելէ յետոյ, Բիւլար Բլեմանսոյի Օնոն թերթին մէջ կը գրէր՝ «... Այս օրերս Պոլիս ձերբակալուած անձերուն մէջ կը գտնուի Ալեքսան Արզուեան. այն բազմաթիւ Ֆրանսացի եւ օտար քաղաքական անձնաւորութիւնները որոնք պատիւ ունեցած են զինքը ճանչնալու, մեծ յարգանք ունէին իր անխոնջ անձնութեանը, ուղղամտութեանը, քաջասրտութեանը համար. Սուլթանը կ'ուզէ որ ան հիմա իր կեանքովը հատուցանէ այն ոճիրը զոր գործեց Եւրոպայի մէջ իր ճանչցած անձերուն ուշադրութիւնը իր եղբայրներուն վիճակին վրայ հրաւիրելով: Թերեւս պիտի չհամարձակի զայն պարգապէս սպաննել տալ, բայց անօթութիւնը, ցուրտը, տանջանքները ատոր տեղը պիտի բռնեն: Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանը հարկաւոր զիմումներն ըրեր է որպէսզի Արզուեան արձակուի... »:

Արզուեանի բանտէն արձակումէն յետոյ, Բիւլար կը գրէր Օնոնին մէջ. «... Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատան փոխանորդին անձնական կորովի միջամտութեան շնորհիւ, Ալեքսան Արզուեան որ բոլորովին կամայական կերպով ձերբակալուած էր, արձակ թողուեր եւ թուրքիայէն արտաքսուեր է: Այստեղ մենք արդէն իսկ յայտնեցինք թէ ինչպիսի անձկութիւն կը պատճառէր մեզի բանտին մէջ փակուած ըլլալը, պահապաններէն նախատուին ու կողոպտուիլը, առանց հազուատի եւ սնունդի

մնալը, բարոյապէս եւ Ֆիզիքապէս չարչար ուելլը այդ հիանալի երիտասարդին, որ 1895ին, դեռ պատանի, Պոլսոյ հայկական շարժման զլխաւոր դերակատարներէն մին եղած էր: Բերայի եկեղեցւոյն մէջ հաւաքուած Հայերը ինքն էր որ մղեց մէկ քանի օր զիմադրելու, երբ անոնք, դեսպանատուններէն խարուելով, անձնատուր եղան. Արզուեան ձերբակալուեցաւ եւ մահուան դատապարտուեցաւ. այն ատենուան Ֆրանսական դեսպանը՝ Պ. Փօլ Բամպոն՝ զինքը ազատեց: ... Անկից ի վեր Արզուեան շարունակած էր Եւրոպայի մէջ հայկական դատի համար իր փրփրականտի գործը: Վերջերս Պոլիս էր դարձած խաղաղական պաշտօնով մը, իր նշանածին, Ֆրանսուէի օր. Ռաֆէնին հետ, որ այս գործին մէջ շատ վեհանձն կորով մը ցոյց տուաւ »:

Ատեն մը ետքը, Արփիարեանի եւ Արզուեանի ու այս վերջնոյն համախոհներուն միջեւ յարաբերութիւնները կը սկսէին պաղիլ: Արզուեան եւ իրեն պէս կրակոտ ու յանդուգն քանի մը բնկերներ Արփիարեանը թեթեւ, թոյլ, այգպիսի ծանր գործ մը վարելու անկարող կը գտնէին. եւ արդարեւ Արփիարեանի ղեկավարութեան տակ՝ Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը մեծապէս տկարացած էր. Արփիարեան, տեսնելով որ նիւթական լուրջ միջոցներ դոյացնելն անհնար դարձած էր, քաղաքական կարեւոր գործունէութիւն մը, յեղափոխական կամ աւելի ճիշդ՝ ապստամբական ծրագրի մը գործադրութիւնը անիրականալի բան մը կը նկատէր ու կուսակցութեան ամբողջ գործունէութիւնը կը սահմանափակէր Նոր Կեանքի հրատարակման աշխատանքին մէջ, Նոր Կեանքին որ բանավէճի (ու անձնական նեղմիտ նկատումներու վրայ հիմնուած բանավէճի) եւ կամ հեղինարանական ժամանցներու սկսած էր նուիր-

ուիլ զլիսաւորապէս: Արդ, եթէ հաւատք չկար
այլ եւս քաղաքական գործունէութեան մը կա-
րելիութեան, եթէ Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը
իրապէս անկարող էր հայ ազատադրական
չարժման մէջ ու եւ է դեր կատարելու, պէտք էր
որոշապէս յայտարարել զայդ, վերցնել անոր
վրայէն յեղափոխական գործին կուսակցութեան
մը նկարագիրը, եւ պատգամաւորական ընդ-
հանուր ժողովի մը մէջ որոշել որ այդ կազմա-
կերպութիւնն այլ եւս զուտ տեսարանական
հանգամանք պիտի ստանար, որոշ դադա-
փարներ տարածելը, քննադատական որոշ ուղ-
ղութեամբ ազգային կեանքին վրայ աղղելը ի-
րեն նպատակ պիտի ունենար: Պէտք էր այդպէս
վարուիլ, փոխանակ պահելու կուսակցութեան
յեղափոխական նկարագիրը եւ յեղափոխական
ու եւ է գործ կատարելու անկարող, պաշտօնա-
թերթն իսկ դժուարութեամբ հրատարակող
կազմակերպութիւն մը մնալու: Արդուեան եւ
իր ընկերները — մանաւանդ Ամերիկայի ըն-
կերները որ կուսակցութեան ամենէն բազմա-
թիւ ու կենսունակ դանդուածը կը կազմէին, —
չէին ուղեր համակերպիլ անունով միայն յե-
ղափոխական կազմակերպութիւն մը քաշկըր-
տելու, կը հաւատային թէ աւելի կորովի զե-
կալարութեամբ մը կարելի էր, նոյն իսկ եթէ
մեր ունեւոր հայրենակիցները չօգնէին, ժողո-
վրդական դանդուածները խանդավառելով ա-
նոնցմէ քաղել ուժեր եւ զօրացնել կուսակցու-
թիւնը, զայն դարձնել գործունէութեան իրա-
կան միջոց մը: Արփիարեան փորձանք սկսած էր
նկատել Արդուեանն ու անոր պէս խորհող ըն-
կերները, եւ արդէն իսկ նամակներով, ու նոյն
իսկ Նար. Կեալիֆի յօդուածներու մէջ չարամիտ
ակնարկութիւններով, անոնց դէմ պայքար մը
բացած էր:

Այդ պայքարին մէջ, Արփիարեանն է որ
պարտուեցաւ: Կարծողներ եղած են թէ Արդու-
եան ինքն իսկ է որ անձնապէս՝ քանի մը հա-
մախոհներու վրայ կրթնելով՝ այդ պայքարն
ստեղծած է Արփիարեանի դէմ, և թէ ատոր մէջ

մղուած է անձնական նկատումներէ, թէ ա-
ռաջնորդուած է Արփիարեանը կեդրոնական
վարչութեան ատենապետի դերքէն վտարելով
անոր տեղը գրաւելու եսական ձգտումէն: Ա-
սիկա ճիշդ չէ: Արփիարեանի վարչական ապի-
կարութեան դէմ դժգոհութիւնը Արդուեանին
հետ եւ անոր չափ ունէին Վեր. Հնչ. կուսակ-
ցութեան շատ բազմաթիւ անդամներ, մասնա-
ւորապէս Ամերիկայի մէջ, ուր կեդրոնի թուլու-
թեան պատճառով մասնաճիւղերը սկսած էին
կազմալուծուիլ: Ատոնք Արդուեանը կանչեցին
Ամերիկա: Արդուեան փութաց պատասխանել
անոնց կոչին ու դնաց: Անոր ներկայութիւնը
մեծ ոգեւորութիւն յառաջ բերաւ հոն, ողբաց-
եալ Գարեգին Զիթնեանին հետ՝ ան քաղաքէ
քաղաք պտրտեցաւ, ու միասին վերակազմեցին
կամ զօրացուցին մասնաճիւղերը, անդամնե-
րուն թիւը քառասուկեցին, կազմեցին նոր
մասնաճիւղեր, եւ ընդհ. պատգամաւորական
ժողովը որ տեղի ունեցաւ Լինի մէջ, որոշեց հե-
ռացնել Արփիարեանը կեդր. վարչութեանէն՝
իր անկարող այդ դերը կատարելու, վերակազ-
մել ու զօրացնել այդ վարչութիւնը, եւ այդ ո-
րոշման գործադրութիւնը յանձնեց Արդուեա -
նին ու Սուրէն Սուրէնեանին, որ եկան միա-
սին Լոնտոն եւ գործադրեցին պատգամաւորա-
կանի որոշումները:

Այդ օրերուն՝ Արփիարեանի մէջ երեւան
եկած լրջութեան պակասը, նկարագրի տկա-
րութիւնները, էնթրիկի ուղին եւ ինքս ալ խըս-
տօրէն քննադատած եմ: Արփիարեան, որ ինքն
իսկ հիմնադիրներէն մին եղած էր Վեր. Հնչ.
կուսակցութեան, այլեւս այդ կուսակցութեան
քայքայման, ծիւրման զլիսաւոր ազդակը դար-
ձած էր իր ապիկար ղեկավարութեամբ: Գոր-
ծին՝ որ կենսական էր հայ ժողովուրդին հա-
մար՝ շահը կը պահանջէր որ համոզուած ու կո-
րովի մարդիկ անոր ղեկավարութիւնը ստանձ-
նէին: Արփիարեանի հանդէպ նոյն դիրքը բո-
նած էր նաեւ՝ այդ օրերուն՝ Երուանդ Օտեան,
հակառակ որ անոր ամենէն մտերիմ բարեկամ-

ներէն ու վաղեմի աշխատակիցներէն մին եղած էր իր «Տասնեւչորս տարի Պոլսէն դուրս» գրքին մէջ ան որոշապէս կը բացատրէ պատճառները որ զինքն այդ գիրքը բռնելու կը մղէին:

Արզուեանի եւ իր համախոհ ընկերներուն զեկավարութեան տակ Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը արդարեւ նոր ուժ մը ստացաւ, անգամներուն թիւն ստուարացաւ, եռանդն ու հաւատքը վերահաստատուեցան շարքերուն մէջ: Արզուեան իրր Նոր Կեանքի խմբագիր հրաւիրեց Սուրէն Պարթեւեանը, որ տաղանդաւոր գրագէտ էր, բայց թոյլ ու յեղեղուկ նկարագրով մարդ, ու նկարագրի այդ թուլութիւնը յետոյ ապացուցուց Արզուեանին ալ դէմ (ինչպէս իր ժամանակակիցներէն այնքան ուրիշներու հանդէպ) զայն մինչեւ երկինք բարձրացնող տողեր ստորագրելէ յետոյ՝ զայն ամենասու գոյներով ներկայացնող յողուածներ գրելով: Արզուեան զիտէր անոր տկար կողմերը, երբ զայն հրաւիրեց իրր խմբագիր, բայց կ'ուզէր անոր ուժեղ գրիչն օգտագործել կուսակցութիւնը վերականգնելու եւ զօրացնելու իր ճիգին մէջ, եւ կը կարծէր թէ իր ազդեցութեան տակ եւ այդ յեղափոխական միջավայրին մէջ՝ ան պիտի սրբազրէր իր թերութիւնները: Պէտք է ընդունիլ որ այդ առաջին շրջանին՝ իրր Նոր Կեանքի խմբագիր, եւ յետոյ Ամերիկա, իրր Ջայն Հայրենեացի խմբագիր, ան իր հրապարակագրի, վիպողի ու բանավիճողի հօր գրչով եւ բանախօսի պերճաբանութեամբ իրական օգնութիւն բերաւ Արզուեանի եւ ընկերներու վերանորոգման ճիգին:

Արմիարեան, քաշուած Վենետիկ, սկսաւ հրատարակել Հայ Հանդէս անունով կիսամսեայ պարբերական մը, որուն մէջ նախ բաւական քորրէքթ եւ իմաստուն գիրք մը բռնեց դէպի իր կուսակցութեան նոր կեդրոնը: Ի՞նչքան լաւ բրած պիտի ըլլար եթէ այդպէս շարունակէր, ինքզինքը նուիրելով զխառնապէս գրական աշխատութեանց: Ատով իրեն նորէն

բարեկամ դարձուցած պիտի ըլլար իր բոլոր նախկին ընկերները եւ աշխատակիցները զոր իր կարգ մը սխալներով պաղեցուցած, իրեն դէմ գրողած էր: Բայց քիչ յետոյ, սկսաւ կատաղի յարձակումներ ուղղել Արզուեանի եւ անոր գործակից ընկերներուն դէմ, զանոնք «տախտորճի»ներ, դրամաշորթ բաղդախնդիրներ հռչակելով...: Օր մըն ալ իմացանք որ Վենետիկի մէջ մահափորձի մը ենթարկուել էր, որ բարեբաղդաբար անյաջող էր մնացած: Արմիարեանի իր ընկերներուն դէմ այդպիսի աղտոտ գէնքերով սկսած պայքարը շատ տեղէն էր, բայց մահափորձի որոշումն ալ այլանդակ էր, եւ այդ մասին կարծիքս որոշապէս յայտնած եմ: Արմիարեանի պայքարին՝ որ կը յենուր խախուտ, հակասական, անուղղամիտ տուեալներու վրայ, գրչով պատասխանել լիովին բաւական էր, եւ այդպիսի պարագաներու մէջ՝ մահապատիժը՝ յեղափոխական մտայնութեամբ բնական բան մը թուող՝ ինծի համար եպերելի եւ ապուշ արարք մըն է:

Արմիարեանի պայքարը երբեք ալ ո եւ է չափով չխանդարեց Վեր. Հնչ. կուսակցութեան վերականգնումը: Ան հետզհետէ դարձաւ լուրջ ուժ մը, կենդանի ու յարաճուն, որ եւ պիտի յանգէր իրապէս գործադրելու՝ երբ պատեհ ըրպէ մը ներկայանար ու երբ վերջապէս ունեւոր Հայեր անոր լայնօրէն օգնէին՝ կուսակցութեան նպատակակէտը կազմող մեծ ծրագիրը: Թերեւս մեր ունեւոր ազգակիցները — դէթ անոնցմէ անոնք որ ճշմարիտ ազգասէրներ ըլլալով հանդերձ մեր յեղափոխական կազմակերպութեանց չէին ուղեր օգնել՝ անոնց ծրագրին յաջողման վրայ հաւատք չունենալով եւ անոնց բաժան բաժան իրերամարտ զուլտութիւն ի տես անոնց ամենուն ալ դէմ անվստահութեան ու հակակրօնական մղուելով, — պիտի մօտենային ապստամբութեան մը ծրագրին, պիտի ըմբռնէին անոր կարելիութիւնն ու կենսական կարեւորութիւնը եւ պիտի օգնէին անոր, եթէ դաշնակցականներն

ու հին Հնչակեանները միանային Վեր. Հըն-
չակեաններուն, վերջ դնէին իրենց սպառիչ ու
քայքայիչ հատուածական վէճերուն եւ համա-
ձայնէին իրենց ճիգերն եւ ուժերը կեդրո-
նացնել այն սահմանափակ ու ամուր, հնա-
րաւոր ու բեղմնաւոր ծրագրին վրայ որ Վեր.
Հնչ. կուսակցութեան ծրագիրն էր: Այդ միաց-
ման անհրաժեշտութեան վրայ ի՞նչքան զրած
եմ նախկին շրջանի Անահիտի մէջ: Իմ կոչե-
րուս անգամ մը միայն, դաշնակցական միջա-
վայրէն, մէկ ձայն մը դրական պատասխան
տուաւ, անուղղակի պատասխան, բայց ջերմ-
րէն համախոհ, եւ ան մեծ ձայն մըն էր, ձայ-
նը Անդրանիկին, որ նոյն բանը կ'ըսէր Պուլ-
կարիա հրատարակուող Ռուբէն Զարդարեանի
թերթին մէջ: Բայց այդ ձայնն ալ չսուեցաւ:
Դաշնակցական պետերը ոչ մէկ լուրջ ջանք ը-
րին միացումը դիւրացնելու համար, ու կարելի
է նոյն իսկ ըսել թէ ճիշդ հակառակն ըրին: Ա-
նոնք կը յայտարարէին թէ «չէին ուղեր պղտոր-
ուիլ» ...:

Հին Հնչակեանները վերջ ի վերջոյ հաւա-
նեցան միութեան համար Վեր. Հնչ. նոր կեդ-
րոնին ուղղած կոչերուն հաստատական պա-
տասխան տալու: Միացումը տեղի ունեցաւ եւ
ատիկա մեծապէս ուրախառիթ ու կարեւոր
դէպք մըն էր, զոր ամենախոր հրճուանքով
ողջունեցի Անահիտի մէջ: Թէ՛ հին թէ՛ նոր Հըն-
չակեան շարքերուն մէջ խանդավառութիւնը
անսահման էր: Միացած ու վերանորոգուած
կուսակցութիւնը, իր բոլոր ուժը կեդրոնացնե-
լով միակ որոշ ծրագրի մը վրայ, պիտի կա-
րենար անոր գործադրութիւնը դիւրացնել, ա-
տոր համար իրեն քաշել թերեւս նաեւ ազգա-
սէր ունեւորներու աջակցութիւնը, ու նոյն իսկ
դաշնակցականները մղել որ իրենց վարանում-
ներն ու ամբարտաւան ինքնավստահութիւնը
թողուն ու զան իրենց միանալ նոյն ծրագրին
չուրջ: Դժբաղդարար այդ միացումը կարճա-
տեւ եղաւ՝ հին Հնչակեան քանի մը պետերու
(Սադահոյիւկեան, Արզումանեան, Սաղունի)

անուղղամիտ, աղանդամու ու եսամու վերա-
բերմունքին պատճառով: Յայտնի եղաւ քիչ
յետոյ — նոյն իսկ Արզումանեանի իր Ուստրի
ընկերներուն ուղղած մէկ զաղտնի նամակէն,
որ Վերակազմեալներու ձեռք անցաւ... —
թէ ատոնք հաւանած էին միութեան, Վերա-
կազմեալներու շարքերը եւ մանաւանդ Ամերի-
կայի մէջ անոնց ունեցած կարեւոր ուժերը ի-
րենց միացնելու, իրենց գործին չեկած Վերա-
կազմեալ պետերը հեռացնելու եւ իրենց հին
ձեռով ըմբռնած սոցիալ-տեմոքրատ Հնչակ-
եան կուսակցութիւնը միացեալ ուժերով վե-
րահաստատելու յետին մտքով:

Միութիւնը կայացած էր քանի մը հիմնա-
կան կէտերու վրայ համաձայնութեամբ, եւ
այդ կէտերէն զլիաւորներն էին միջազգային
ընկերվարական շարժման մասնակցութեան եւ
թրքահայ ազատագրական գործունէութեան
անջատումը, այս վերջնոյն անխառն ու միա-
հեծան տիրապետումը միացեալ կուսակցու-
թեան ծրագրին մէջ, եւ Ա. Նազարբէկեանի հե-
ռացումը կուսակցութենէն: Այդ համաձայ-
նութիւնը ստորագրած էին հին Հնչակեաններու
կողմէ Մարտիկեան, Արզումանեան եւ Տաշիր-
եան, Վեր. Հնչակեաններուն կողմէ՝ Արզու-
եան, Վահան Շահրիման եւ Վահրամ Գրիգոր-
եան, որոնք եւ կը գտնուէին միացեալ կեդր.
վարչութեան կազմին մէջ: Արզումանեանի նա-
մակը եւ այլ նման իրողութիւններ ցոյց կուտա-
յին հին Հնչակեան պետերէ ոմանց միութեան
քողին տակ թաքուն պահած նենդ տրամադրու-
թիւնները, որով եւ միացեալ կեդր. վարչու-
թեան Վերակազմեալ անդամները կը հարկա-
դրուէին իրենց հրաժարականը զրկել Ամերի-
կայի Շրջանային Վարչութեան, խնդրելով որ
ան ուրիշ ընկերներ զրկէր իրենց տեղ: Շրջա-
նային Վարչութիւնը իրր լիազօր քննիչ Լոնտոն
կը զրկէր Գարեգին Զիթճեանը, որ, միութիւնը
ամէն գնով պահպանելու ցանկացող, անկողմ-
նակալ ու մանրակրկիտ քննութիւն մը կատարե-
լէ յետոյ՝ Վարչութեան հին Հնչակեան անդամ-

ներուն յանցադատութիւնը փաստող տեղեկա-
դիր մը կ'ուղղէր Ամերիկայի իր ընկերներուն
և միւս կողմէ կը յաջողէր համոզել իր Լոնտոնի
երեք ընկերները որ հրաժարականնին ետ առ-
նէին եւ շարունակէին իրենց պաշտօնը կատա-
րել՝ մինչեւ լրացումը այն ջանքերուն զոր պէտք
էր թափել այդ ցաւալի պառակտման դարմա-
նումը ձեռք ձգելու համար: Գարեգին Չիթճեան
կը մեկնէր Պուլկարի, մտադիր ըլլալով յե-
տոյ անցնիլ Կովկաս, լուսաւորելու համար այդ
չըջաններու հին ինչպէս եւ Վերակազմեալ Հըն-
չակեան շարքերը՝ Կեդր. Վարչութեան մէջ պա-
տահած երկպառակութեան իսկական պատ-
ճառներու մասին. ան իր ամէն երեւցած տեղը
յառաջ կը բերէր մեծ ոգեւորութիւն, եւ այդ
իսկ պատճառով՝ Արղումանեան, Սապահգիւլ-
եան, որ դաւադիր խմբակին ղեկավար ողին է-
ին, թունալից նամակներով կը զրզռէին իրենց
Կովկասի ընկերներէն ոմանք, եւ Չիթճեան Փո-
թիի մէջ կը սպաննուէր տեղական անդէտ, միա-
միտ Հնչակեաններու ձեռքով, որոնց ան ան-
շուշտ ներկայացուած էր իբր վարձուած մատ-
նիչ մը . . . : Բիշ յետոյ Միսօ - Շահէն, Ժողո-
վրդական հարազատ հերոսի այդ սքանչելի տի-
պարը, որ զվալով Չիթճեանին սպառնացող վը-
տանդը, կը փութար Ամերիկայէն երթալ Կով-
կաս՝ իր ընկերը պաշտպանելու, կ'իյնար նոյն-
պէս Օտեսայի մէջ լոնտոնեան զիւային պետե-
րու զրպարտութիւններէն խարուած Հնչակեան-
ներու դանակի հարուածներուն տակ . . . : Սա-
պահգիւլեան - Արղումանեան խմբակը, կայէ-
նական այս սոսկալի ոճիրները բաւական չհա-
մարելով, ծրագրած էր սպաննել տալ նաեւ Վե-
րակազմեալ պարագլուխներէն եւ նոյն իսկ ա-
նոնց բարեկամ ու համախոհ անկուսակցական
ծանօթ մտաւորականներէ տասերեք հոգի: Վե-
րակազմեալները իմացած էին այդ որոշումը,
եւ այդ ցուցակին ալ մէկ օրինակը ձեռք անցու-
ցած: Միսօ - Շահէնի եւ Չիթճեանի սպանումը
ահագին զայրոյթ յառաջ բերած էր, նոր ոճիր-
ներու շարքի մը որոշումը կը գերազրդուէր այդ

զայրոյթը: Եւ ահա օր մը կ'իմանայինք թէ
Լոնտոնի մէջ անծանօթ ձեռքեր զնդակահար
սպաններ եւ հին Հնչակեան Կեդրոնի անդամ
Սաղունին եւ երկու երիտասարդ Հնչակեաններ,
«Համր» եւ «Որսորդ», քիչ յետոյ Ժընէվի մէջ
Նազարբէկ եւ Ամերիկայի մէջ Սապահգիւլեան
կ'ենթարկուէին մահափորձի, որմէ կ'ազատէին
աննշան վէրքերով: Այդ փոխ-վրէժի քստմնելի
արարքները, եւ անոնց պատճառ եղող Չիթ-
ճեանի ու Միսօ-Շահէնի անխիղճ խողխողումը,
արդիւնք էին հին Հնչակեան քանի մը պետերու
մուայլ ինքնամոլութեան, որուն անմեղ զոհե-
րուն մէջ պէտք էր հաշուել նաեւ «Համր»ն ու
«Որսորդ»ը, երկու անձնուէր, խանդավառ դե-
ռատի յեղափոխականներ, զոր վրիժառուն
հաւանօրէն չփոթած էր Սապահգիւլեանի եւ
Արղումանեանի հետ:

Մօրատ Ռստիկեան անուն նախկին Հնչակ-
եան» մը, Արղումանեանի մահէն քիչ յետոյ՝
Պոսթընի Հայրենիքին մէջ հրատարակած էր
զրուելի յօդուած մը, որուն մէջ սեւ հէքեաթ-
ներու ամբողջ շարքով մը ուղած էր Արղուեանը
ներկայացնել իբր հասարակ դրամաշորթ խա-
շաղող աւազակ մը, ուր նոյն իսկ համարձակած
էր Արղուեանի մէկ մաքրամաքական ծրագրին
վերադրել Չիթճեանի եւ Միսօ-Շահէնի Կովկաս
զրկուիլը, որովհետեւ «Արղուեան, զուշակելով
որ հին Հնչակեանները զանոնք հոն պիտի ըս-
պանեն, ճիշդ ատոր համար մղեր է եղեր զա-
նոնք այնտեղ երթալու, որպէսզի անոնք այդ
ձեւով անհետանան եւ ինքը միահեծան վարիչ
մնայ Վեր. Հնչ. կուսակցութեան»: Աններելի
է բոլոր մ'իսկ երեւակայել որ Արղուեան կըր-
նար ցանկալ սպանումը այդպիսի կարեւոր
գործակիցներու, որոնց համար խոր յարգանք
ունէր եւ որոնք անհրաժեշտ ուժեր պիտի կազ-
մէին Կիլիկեան ծրագրին գործադրութեան
պահուն՝ երբ այդ պահը գար: Գրիգոր Վար-
դանեան, որուն Չիթճեանի ու Միսօ - Շահէնի
սպանութեանց մասին վկայութեանը կը դի-
մէր Պ. Ռստիկեան, իբր մէկու մը որ «այն ժա-

մանակները Հնչակեան շրջուն դործիչ էր այդ շրջաններուն մէջ եւ այդ երկու թանկագին դոհերու սպանութեանց մանրամասնութիւնները շատ լաւ գիտէ», երբ վերջերս իրեն խօսեցայ այդ մասին, յայտնեց թէ Զիթճեանի եւ Մխո-Շահէնի սպանութիւնը կատարուած էր՝ առանց Կովկասի Հնչակեան գլխաւոր պետեւորուն գիտութեան, Լոնտոնի Կեդրոնէն ուղղակի այդ շրջաններու որոշ տարրերու տրուած հրահանգներով, թէ այդ երկու սպանութիւնները խոր պայրոյթ յառաջ բերած էին Կովկասի Հնչակեան ղեկավար շրջանակներուն մէջ, թէ այդ վարիչ շրջանակները, որոնց մէջ էր ինքն ալ, Հնչակեան երկու հատուածներու միացումէն մեծապէս ուրախանալէ յետոյ, ցաւով իմացած էին պառակտումը եւ թէ Զիթճեանի ու Մխո-Շահէնի սպանութեան լուրէն իրենց ըզզացած սրտմտութիւնը սաստկացած էր երբ իրենց հաղորդուած էր մահուան դատապարտուած տասերեք հայ անձնաւորութեանց ցուցակը, եւ որոշած էին որ իսկոյն Լոնտոն գումարուի Հնչակեան պատգամաւորական ժողով մը, որուն իրր պատգամաւոր ինքն իսկ Վարդանեան մեկնած էր Լոնտոն։ Վարդանեան աննպաստ ոչինչ ըսաւ ո՛չ Արղումեանին ո՛չ անոր ընկերներուն մասին, այլ խտրող մեղադրեց Սապահգիւլեանն ու Արղումեաններ իրր միակ պատճառ այդ շարք մը եղբայրասպանական հոգեւոր գէպքերուն։ Լոնտոնեան փոխ-վրէժի արարքները գէթ սա հետեւանքն ունեցան որ տասերեք նոր սպանութեանց ծրագիրը մէկգի դրուեցաւ։

Պ. Մարտիրոս Տէր Բովհաննէսեան, Արղումեանի ամենէն մտերիմ ընկերներէն ու բարեկամներէն մին, Պ. Ռստիկեանի այդ ձախուտներուն պատասխանած էր փաստալից յողուածով մը, զոր Հայրենիքը հրատարակեց (թէ եւ, ինչպէս յողուածագիրը ինծի կ'իմացնէ, անկից կարգ մը հատուածներ յապաւելով)։ Կ'արտատպեմ հոս ինչ որ Տէր Բովհաննէսեան իրր այդ հարցերուն շատ մօտէն ծանօթ մարդ՝

այդ յողուածին մէջ կ'ըսէ Զիթճեանի եւ Մխո-Շահէնի սպանութեան մասին.

«(Արղումեանի) ծանօթ դաւադրական նամակը հաղիւ ձեռքերնիս հասած էր, երբ Ամերիկայի նահանգ վարչութիւնը ստացաւ Վեր. Հնչ կուսակցութիւնը ներկայացնող երեք անդամներէն տեղեկագիր մը Լոնտոնի մէջ տրող կացութեան նկատմամբ։ Անոնք տիրող պայմաններու տակ այլ եւս ինքզինքնին անկարող գտնելով դործակցելու միւսներուն հետ՝ կը հրաժարէին ու կը խնդրէին որ իրենց տեղը լեցնելու համար Ամերիկայէն երեք ընկերներ զրկուին։ Եւ նահանգային վարչութիւնը Զիթճեանը Լոնտոն զրկեց՝ լիազօրութիւն տալով իրեն քննելու Կեդրոնի խնդիրները։

«Միութիւնը ամէն գնով պահպանել ուղղող Զիթճեանը, անկողմնակալ եւ անվերապահ քննութիւններ կատարելէ յետոյ, համոզուել էր թէ հին Հնչակեան հատուածի անդամները յանցաւոր էին եւ ատիկա պարզաբանող երկար տեղեկագիր մը զրկեց նահանգ վարչութեան՝ դատապարտելով անոնց ընթացքը։ Միւս կողմէ՝ ան յաջողած էր մերիներուն հրաժարականները ետ առնել եւ դործերուն ընթացք տալ։

«... Գործի բաժանումով, Զիթճեան կը մեկնի Պուլկարիա՝ կուսակցութիւնը զօրացնելու 1) նպատակաւ։

«Պուլկարիոյ մէջ Զիթճեանի գտած ընդունելութիւնը եւ յառաջ եկած խանդավառութեամբ ձեռք բերած յաջողութիւնները խրաչեցուցին հին հատուածին անդամները (այսինքն Սապահգիւլեան - Արղումեանեան խմբակը, Ա. Զ.), որոնք իրենց «Սեւ Ծովի ափերու հաւաքատներուն» ուղղած գրգռիչ շրջաբերականներով եւ գաղտնի նամակներով հրահանգեցին եւ սպաննել տուին Զիթճեանը Օտեսայի մէջ։

1) Եւ Լոնտոնի Կեդրոնին մէջ անցած դէպքերուն վրայ այդ շրջանակի հին Հնչակեան շարքերը լուսաւորելու համար։ Ա. Զ.

«Մինչ Զիթճեան Պուլկարիա չըջան կ'ընէր, Արզուեան Կիպրոս մեկնած էր Կիլիկեան դործունէութեամբ զբաղելու:

«Ամերիկայի մեր շարքերը, ի լուր միութեան դէմ եղած դաւադրութեան, բազմապատկեցին իրենց զոհողութեանց եւ նուիրումի չափը եւ իրենք զիրենք ի սպաս դրին կեղբ վարչութեան ծրագիրներն ի գլուխ հանելու: Նահանգային վարչութիւնը, որ կը բաղկանար վեց Վերակազմեալ ընկերներէ եւ մէկ հատ ալ հիներէն, ... պահանջուած ընկերները ճամբու դրաւ Արզուեանին հասնելու համար: Սմբատ Ռստիկեան նահանգային վարչութեան կողմէ զրկուած չէր, եւ ոչ ալ նահանգ. վարչութեան գանձէն իրեն դրամ յատկացուած էր. այդ միջոցին դանձապահ էր եւ էր:

«... ձիւղ չէ թէ Միս-Շահէնը ասկէ (Ամերիկայէն) մեկնեցաւ՝ Կիլիկիա մտնելու համար եւ Արզուեանը ընդգլխմանալով զինքը Զիթճեանին ետեւէն զրկեց:

«Զիթճեան Պուլկարիայէն ինծի զրած մէկ նամակով իր կեանքին դէմ եղած սպանանալիքները եւ վտանգը կ'իմացնէր, բայց կ'աւելցնէր՝ «Սիրելի Մարտիրոս, ետ պիտի չդառնամ, տեղի պիտի չտամ, պիտի չընկրկիմ:» Այս նամակը առածիս պէս, վաղեցի Միսին քովը, որ քանի մը քայլ անդին ճաշարան կը պահէր ընկերներու օթանդակութեամբ: Նամակիս ընթերցումը չաւարտած, աչքերէն արցունքը վաղել սկսաւ, եւ դառաղեղին մէջ զրուած առիւծին նման պոռաց. «— Ծաշարանն ալ ձեզի, ամէն բան ձեզի, ես հոս ա'լ ի՞նչ դործ ունիմ»:

«... Միսն քիչ յետոյ Ամերիկայէն մեկնեցաւ Զիթճեանին հասնելու, անոր մօտ ըլլալու եւ զայն պաշտպանելու միակ ու անդառնալի վճռականութեամբ:

«Սմբատ Ռստիկեանի յայտարարութիւնը թէ՛ Վահէ Արզուեան զիտակցարար եւ դաւադրօրէն զրկեց Միսն ալ՝ սպաննելու համար, զրպարտութիւն է պարզապէս:

«Զիթճեան, չանսալով Ամերիկայէն զրուած նամակներուն եւ մանաւանդ Արզուեանի քաշած հեռագրին՝ որով ետ դառնալ կը հրահանգէր, շարունակեց իր ճամբան դէպի Կովկաս:

«Միսն արդէն մեկնած էր այդ ուղղութեամբ՝ Զիթճեանին հասնելու: Բայց չար ձեռքերը հայ ազատագրութեան դատին իրենց էութեամբ նուիրուած այդ երկու թանկազին հողիներուն ժամանակ չտուին իրենց փափաքները կատարելու:»

Խեղճ սքանչելի Միսն, Զիթճեանը պաշտպանելու համար ճամբայ ելած, հազիւ Փօթի հասած, սպաննուեցաւ հոն՝ Զիթճեանէն իսկ առաջ, որ կը սպաննուէր քիչ յետոյ Օտեսայի մէջ: Զիթճեանի ու Միսի յիշատակին նուիրուած մասնաւոր թիւ է մը, զոր Պալքար հրատարակեց (25 Յունիս 1933) յօդուածներէն մէկուն մէջ, ՍԷՄԷՆ (Ս. Մալեճմէզեան) նոյնը կը հաստատէ սա տողերով.

«Հնչակեան միութեան քայքայումը արգիլելու համար Զիթճեան Լոնտոն զրկուեցաւ: Հոս՝ ամբոխը խանդավառող, սէր ու զոհողութիւն ստեղծող իր համոզիչ լեզուն անկարող եղաւ Լոնտոն գտնուող հին Հնչ. առաջնորդներուն խելագար ընթացքը չէզոքացնելու. երբ համոզուեցաւ թէ «դեւարածներու» մօտ ապարդիւն է իր առաքելութիւնը, շարունակեց իր ճամբան՝ տարրեր չըջանակներու ընկերները յուսադրելու: Անցաւ Պուլկարիա, անկէ Կովկաս: Խուշարուեան զիտակ ըլլալով Սաղունի - Արզումանեանց ոճրագար նպատակներուն, զգուշացուց Զիթճեանը որ ետ վերադառնայ, բայց անմահն Զիթճեան հոս մեղի զրած իր նամակին մէջ կը գրէր՝ «Խուշարուեան կը թախանցէ նամակներովը որ յառաջ չերթամ, ետ դառնամ. սակայն ես, գոնէ իմ կողմէ ընկրկումով՝ այդ դեւարածները քայլ մը դէպ ի մեզ չպիտի քաջալերեմ. ես յառաջ պիտի երթամ իրենց դանակին եւ իրենց բռունցքին առջեւ, ու կատաղութիւնով, կիրքով, յիմարութիւնով

բարձրացուցած այդ բուռնցքները, անդին Շահէնի արիւնովը կարմրած այդ դանակները բարոյապէս դոնէ պիտի կոխոտեմ, պիտի փշրեմ: Ի՞նչ կը զգան, ի՞նչ կը մտածեն Շահէնի ընկերները, ես չեմ կարծեր որ Շահէնը անտիրական է: Կրնայ ըլլալ որ իմ ալ վերջին նամակս ըլլայ, կրնայ ըլլալ որ դաւադիրները իմ ալ անշնչանալուս վրայ կատարեն դիւային խրախճանք, սակայն ես կը հաւատամ որ դրօշակը՝ որուն տակ մենք կ'իյնանք՝ միշտ զինքը բարձրացնող ձեռքեր պիտի ունենայ»:

«Առտու մըն ալ ամերիկեան հիւպատոսէն զրկուած հեռագրէն լսեցինք Յունիս 12ին Օտեսայի մէջ գործուած ամենավայրագ ոճիրը»:

Պ. Ռատիկեան միւսնոյն յօդուածին մէջ Արփիարեանի վեր. Հնչ. Կեդրոնէն հեռացուելէն յետոյ Վենետիկի մէջ մահափորձի ենթարկուիլը կը վերադրէ Արզուեանի անձնական «զիւլային» մէկ ծրագրին: Որպէս թէ Արզուեան Պոլսոյ մէջ անձ մը (որուն անունը չէ տրուած) «անյայտացուցեր է եղեր՝ «անոր ժառանգութեանը տիրանալու նպատակով» (·) եւ Արփիարեան այդ ոճիրին զաղտնիքը զիտցող միակ մարդն ըլլալուն համար՝ Արզուեան անհրաժեշտ նկատեր է զայն ալ անյայտացնել: Եթէ ըստէ մը ընդունինք որ այս լրբոյս հէքեաթը ճիշդ ըլլար, ի՞նչպէս պիտի կրնայինք բացատրել որ Արփիարեան, այդ ենթադրեալ դուհիի ոճիրը զիտնալով հանդերձ՝ տարիներով յարգող ու գնահատող ընկերոջ մը զիրքը պահած ըլլայ Արզուեանին հանդէպ՝ մինչեւ վեր. Հնչ. Կեդրոնէն հեռացումը:

Պ. Ռատիկեան վերջապէս կ'ըսէ թէ «Արզուեան սպաննել տուաւ ողբացեալ եւ հայրենասէր բարերար Թաւաճեանը, մեծամեծ դումարներ ձեռք ձգելու եւ անոնցմով զեղիս կեանք մը վարելու համար»: Այսպիսի ամբաստանութիւններ, զոր ուրիշներ ալ ուղղած են Արզուեանի դէմ, ոչ մէկ իրական փաստի վրայ կը յիշուին: Ես տեսեր եմ այդ մարդուն ապրելու եղանակը Փարիզի մէջ. աւելի հա-

մեստ կերպով կարելի չէր ապրիլ: Ես բաւական մօտէն ճանչցեր եմ անոր նկարագիրը, եւ անոր անձնաւորութեան մէջ ուրիշ բան չեմ գտեր բաց եթէ ջերմ, մոլեգին հայրենասէր մը: Թաւաճեանի եւ Արիկ Ունճեանի սպանութիւնները ամենացաւալի, բացարձակապէս դատապարտելի արարքներ էին, բայց ծիծաղելի է կարծել թէ անհատ մը կրնայ՝ իր անձնական շահուն համար՝ գտնել անձնագործ տըղաք եւ ատոնց ձեռքով ջնջել այդպիսի հանրածանօթ, յարգուած դէմքեր: Այդ ոճիրները նոր օղակ մըն էին երկար ու տխուր շղթայի մը այդօրինակ արարքներու զոր հայ յեղափոխական մտայնութիւնը ի գործ դրաւ, ուստի կամ մակեդոնական տեւորիղմի մեթոտներուն հետեւելով, թէ՛ հին Հնչակեան, թէ՛ Դաշնակցական ոլորտներուն մէջ, արարքներ որոնցմէ վեր. Հնչակեան կուսակցութիւնը որոշած էր հրաժարիլ, բայց որոնց յետոյ ինքն ալ զիմեց դժբաղդարար: Այդ յեղափոխական մտայնութիւնը ոչ միայն ապացուցուած մատնիչներու պատուհասումը իրեն ազդասիրական պարտականութիւն կը համարէր, այլ եւ ազատագրական պայքարը լիովին մղելու միջոցները ձեռք ձգելու համար՝ այդ գործին կամովին օգնել չուզող ու եւ է հայ հարուստ սպաննելով սարսափ ազդելն ու ահաբեկուած միւս հարուստներէն դրամ ստանալը յեղափոխական գործին համար անհրաժեշտութիւն եւ այդ գործին վարիչ մարմիններուն համար տեսակ մը իրաւունք կը նկատէր: Այս վերջին պատճառարանութեամբ — որ «նպատակը միջոցը կ'արդարացնէ» մութ բանաձեւին մէկ տղեղ կիրարկումն էր — գործուած առաջին ոճիրը կատարուեցաւ Պոլիս, Տիգրան Գարակէօզեանի դէմ, որ ազգասէր ու բարեգործ Հայ մըն էր, բայց որ մահուան դատապարտուեցաւ յեղափոխական գործունէութեան համաձայն չըլլալուն եւ իրմէ պահանջուած դումարը մերժելուն համար, եւ անոր դէմ մահափճիւ տուողներուն մէջ էր նաեւ Արփիարեանը: Նոյն պատ-

ճառարանութեամբ՝ տարիներ յետոյ, կ'իյնար ուրիշ ազգասէր ու բարեգործ Հայ մը, Իսահակ ժամհարեանը՝ դաշնակցական դաշոյնի տակ, ինչպէս եւ ուրիշներ՝ Հնչակեան կամ Դաշնակցական ղեկավար մարմիններու որոշումով: Դատապարտել այդ բոլոր ոճիրները, կը հասկնամ. եւ ես դանոնք բոլորն ալ միշտ անվերապահօրէն դատապարտած եմ: Բայց արդար չէ եւ լուրջ չէ ատենցմէ մէկ քանին զատել եւ դանոնք մէկ մարդու անձնական չափովութեան արդիւնք նկատել, երբ անոնք անշուշտ՝ ինչպէս միւսները՝ խմբական որոշմանց արդիւնք եղած են եւ միեւնոյն յեղափոխական պատճառարանութեան ծնունդ:

**

Արդուեան իր ընկերներէն շատ կը սիրուէր. անոնք զինքը կը նկատէին իբր իսկական պետ մը, անվախ, հեղինակաւոր, ոգեւորող առաջնորդ մը, եւ իբր այդ գայն խորապէս կը յարգէին, երբ երկու անգամ ծանրօրէն հիւանդացաւ փարիզ գտնուած միջոցին, Ամերիկայէն եւ ուրիշ տեղերէ, իր ընկերները ամէն զոհողութիւն յանձն առին որպէսզի ան ազատէր մահուանէ: Ան նախ թոքախտէ բռնուեցաւ, ու տօքթէօր փլիք, փիէս Բիյեարի բժիշկը, որուն տարի զինքը, ինծի յայտնելով հանդերձ մտերմարար թէ շատ քիչ յուսալի կը գտնէր անոր բուժումը, պատուիրեց անոր իսկոյն երթալ Ալճերիա ու հոն մնալ ատեն մը: Արդուեան մեկնեցաւ Ալճերիա, եւ ժամանակ մը յետոյ՝ իր Ֆիդիքական ու բարոյական արտակարգօրէն կորովի խառնուածքին շնորհիւ՝ դրեթէ ամբողջովին բուժուած դարձաւ:

Քիչ յետոյ, սոսկալի խիթերէ տանջուիլ սկսաւ, փոխադրեցինք զինքը Լաբիպուլազիէր հիւանդանոցը, ուր գործողութեան մը ենթարկուեցաւ. գործողութենէն յետոյ, տօքթ. Պոս, երբ հարցուցի իրեն թէ վտանգն անցած է, որոշ բան մը չյայտնեց, բայց թաղմազին դէմք

մը առաւ. եւ շատացաւ «խեղճ մարդ» ըսելով, այնպէս որ կարծեցի թէ մեր հիւանդը երկար ատեն չունէր ապրելու: Հիւանդանոցէն ելլելէ անմիջապէս ետքը, Արդուեան մեկնեցաւ Ամերիկա, ուր իր ընկերները զինք կանչած էին. կը կարծէի քանի մը ամսէն իր մահուան լուրն ստանալ. բայց իր ընկերները իրեն հայթայթեցին բոլոր հարկ եղած նիւթական միջոցները որպէս զի լաւագոյն պայմաններուն մէջ իր դարմանումը շարունակէր, եւ ան կրցաւ բժշկուիլ եւ ապրիլ մինչեւ 1933 թուականը: Եթէ իր ընկերները անոր կեանքը թանկալին կը համարէին իրենց կուսակցութեան կատարելիք գործին համար եւ կուսակցութեան նիւթական միջոցներէն կարեւոր մաս մը յատկացուցեր են անոր բուժման, արդար չէր — ինչպէս ոմանք կ'ընէին — ատիկա մեղադրել Արդուեանին:

Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը՝ Լոնտոնի տոամէն ալ յետոյ՝ շարունակեց կազմել դադարաւական ու մարտական ուժ մը, թէ՛ երկրին ինչ ինչ մասերուն մէջ, եւ թէ՛ մանաւանդ զաղութներու, մասնաւորապէս Ամերիկահայ զաղութին մէջ, ուր ատեն մը եղաւ ամենէն հզօր կուսակցութիւնը: Անոր մէջ համախմբուած էին անձնազօհ, ազնիւ, կրակոտ ազատէր հայ ուժեր, սքանչելի դէմքեր, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ մեռածներէն՝ Երուանդ Չավուշեան, Միսօ — Շահէն, Զիթճեան, Զարեհ Գօշեան, Վահան Շահրիման եւ դեռ այնքան ուրիշներ: Ատոնցմէ շատեր, սկսելով Արդուեանէն, պատրաստ էին երթալ Կիլիկիա իրենց կեանքը նուիրել՝ ապստամբական ծրագրին իրագործման, երբ բոլէշի գար: Այդ կուսակցութեան անդամներ, ինչպէս մեր միւս կուսակցութեանց պատկանող քաջ ու ազգասէր Հայեր, երբ մեծ պատերազմը պայթեցաւ, Վանի ու Շապին — Գարահիտարի, Մուսա լեւան եւ այլ վայրերու ինքնապաշտպանութեան յուսահատ ու հերոսական կռիւներուն մէջ, կամ Կովկաս-

եան կամաւորական խումբերուն ու Ֆրանսայի կազմած հայկական լէգէոնին մէջ՝ փայլեցան իրենց անձնութիւնները ու արութեամբ:

Յաւալի է որ այդ կուսակցութիւնը որ բարոյական մեծ ուժ մը կը ներկայացնէր, ոչ կըրցաւ միւս հայ կուսակցութեանց հետ միացումը յաջողցնել (որուն մէջ ինք յանցանք չունէր), ոչ ալ ինքը գոյացնել իր համախմբած հոգեկան ուժերուն հետ՝ նիւթական կարեւոր դորութիւն մը, որպէսզի կարող եղած ըլլար ձեռնարկել իր հական ծրագրին գործադրութեան: Ու արժանիք մըն է անոր համար որ կիսկատար միջոցներով այդպիսի գեղեցիկ բայց յանդուգն ու վտանգաւոր ծրագրի մը հատուածական հարեւանցի գործադրութիւնը չփորձեց: Գծուար չէր իրեն համար իր ամենէն խիզախ ընկերներէն մէկ քանին մտցնել երկիր ու նախնական ճիգեր կատարել: այն դադափարը թէ այդպիսի ծանր գործ մը կիսկատար միջոցներով ձեռնարկելը կրնար աղիտաւոր հետեւանքներ միայն ունենալ, զիրենք ետ կը կեցնէր այդ ձեւով՝ կուսակցական ուժըլամի համար հապճեպ սարքուած՝ ձեռնարկներէ: Գիտեմ սակայն որ անոնք լուրջ ուսումնասիրութիւններ կատարած են երկրին մէջ՝ հոն դտնուող իրենց ընկերներուն ձեռքով, ու նաեւ Լեւոնապի հայասէր սպայի մը ձեռքով, ապագայ ապստամբութեան իրր նախապատրաստութիւն: Ինձմէ խնդրած էին իմանալ թէ պատեհ ըստէի մը Կիլիկիոյ մէջ ապստամբութեան մը պարագային՝ Ֆրանսա տրամադիր պիտի ըլլա՞ր օգնելու եւ պիտի ուզէ՞ր միջամտել՝ հոն կազմելու համար հայկական ինքնավար շրջան մը (ապագայ հայ փոքրիկ պետութեան մը նախադիմ) Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ: Եւ ես զիմած էի էրնէսթ Լավիսին (որ Արտաքին գործոց նախարարութեան ամենէն յարգուած խորհաններէն մէկն էր) եւ խնդրած էի խօսիլ այդ մասին Պ. Տէլքասէին, որ իր երկրին հին աւանդութեանց հաւատարիմ վեհօգի Ֆրանսացի մըն էր եւ հայ ժողովուրդին բարեկամ: Լավիս,

խօսելէն յետոյ, հաղորդեց ինծի մտերմօրէն, ո՛չ որոշ խոստում մը, այլ համակրական յայտարարութիւն մը, տարտամ բայց խրախուսիչ՝ ապագայ կարելիութեանց մասին: Եւ ատեն մը յետոյ, երբ ստոյգ աղբիւրէ իմանալով որ Այնթապի Հայոց կը սպառնար կազմակերպուած ահաւոր կոտորած մը, այդ վտանգին վրայ Պ. Տէլքասէի ուշադրութիւնը հրաւիրել խնդրեցի ՊՊ. Միլրանէն, Լավիսէն, Տընի Բոչէնէն եւ վ. Պերարէն, այդ անձնաւորութեանց ղեմավին վրայ Պ. Տէլքասէ արդէն իսկ առաջին քայլ մ'առաւ Ֆրանսական պաշտպանութիւնը Կիլիկիոյ Հայոց վրայ տարածելու, կարգադրելով որ Ֆրանսական նաւատորմը՝ ջատ երեւոյթին միջերկրականեան սովորական պտոյտի մը մը համար ճամբայ ելլելով՝ կանգ առնէր Մերսին եւ անոր սպաները ցամաք ելլելով յայտնէին թուրք իշխանութեանց թէ Այնթապի մէջ կամ Կիլիկիոյ ու եւ մէկ կէտին վրայ կոտորած մը եթէ տեղի ունենար՝ ինչպէս կը վախցուէր Ֆրանսական կառավարութիւնն ու հանրային կարծիքը մեծապէս դժգոհ պիտի մնային: Այդ որոշումը գործադրուեցաւ (ինչպէս յետոյ Պ. Տէլքասէ ինքն իսկ զայդ յայտարարեց խորհրդարանի բեմէն՝ ի պատասխան հարցապնդող երեսփոխաններու որ կը դանդաղէր թէ Հայոց համար բան մը չէր ընէր), եւ կոտորածին առաջին առնուեցաւ:

Եւ ներկայացուցած էի Արդուեանը մեծանուն կարիպալտեան պարագլուխ Ամիլքարէ Զիլիբիանիին, որուն հետ բարեկամական ջերմ յարաբերութիւններ ունէի. անոր պարզած էինք Կիլիկեան ծրագիրը, եւ ան խոստացած էր իր խումբ մը ընկերներով մասնակցիլ պայքարին՝ երբ Հայերը ի վիճակի ըլլային բռնակալ իշխանութեան դէմ տեւական ապստամբութիւն մը կազմակերպելու:

Վեր. Հնչ. կուսակցութեան ծրագիրը մընաց իր ծրագրի վիճակին մէջ, ոչ միայն այն պատճառներուն համար որ վերեւ թուեցի, այլ եւ որովհետեւ ի վերջոյ այդ կուսակցու-

թիւնը ինքն իր մէջ ալ պառակտեցաւ եւ բաժնուեցաւ երկու հատուածի: Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը, Հայոց ստուար մեծամասնութեան այդ առթիւ ցոյց տուած միամիտ ու խանդավառ վստահութիւնն ու համակրութիւնը այդ «վերանորոգչական» շարժման ու մանաւանդ Եւրոպայի միահամուռ հիացական ոգեւորութիւնը հանդէպ «արդիականացող» եւրիտասարդ թուրքիային, այլ եւս այդ ծրագրերը անգործադրելի կը դարձնէին (դէթ մինչեւ պալքանեան պատերազմներու պայթումը կամ մինչեւ մեծ պատերազմին ծագումը):

Ունճեանի ինչպէս եւ Թաւաճեանի սպանութենէն յետոյ, եւ Անահիտի մէջ բողոքեցի այդ տեղորական մեթոտին վերընդգրկման դէմ, եւ կ'երեւակայէի թէ այլեւս այդպիսի ոճիրներ պիտի չկրկնուէին: Եւ սակայն 1907ին Գահիրէի մէջ կը սպաննուէր Արփիարեան: Մեծ ցաւ ու զայրոյթ զգացի երբ թերթերէն իմացայ այդ լուրը որուն բնաւ չէի սպասեր: Արփիարեան այդ միջոցին շատ կ'ծու եւ տգեղ (ու իր իսկ երբեմնի համոզումներուն, խանդավառութիւններուն եւ արարքներուն հակասող) յօդուածներ կը հրատարակէր՝ զինք Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան կեդրոնական վարչութենէն հեռացնող իր ընկերներուն դէմ, անոնց անձն ու գործը սեւցնել ճշնելով: Սակայն ատոր դէմ շատ զիւրին էր գրելով պաշտպանուիլ, ինչ որ արդէն կը կատարուէր:

Խախուտ ու անգոր էր Արփիարեանի մղած պայքարը. իր հրապարակազրի գրելը, գործածուելով դատի մը որուն ինքն ալ համոզուած չէր, թուլցած, շուարած, Զղազուրկ գործիք մը դարձած էր, խառնաշփոթ, անյարիր տեսութիւններու շարք մըն էր որ մէջտեղ կը նետէր: Զէի կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս մահապատժի կարելի էր դատապարտել զորոք մը՝ իր վարկարկելի հակափրփոհականտին համար, երբ մանաւանդ այդ գրողը՝ տաղանդաւոր Հայ մըն էր անցեալին որ կարեւոր դեր կատարած

էր մեր զրականութեան եւ մեր հանրային կեանքին մէջ եւ որուն այժմեան քինախնդիր պայքարը աւելի իրեն կը վնասէր քան իրմէ դատափետուած մարդոց:

Շատ հաւանօրէն այդ մահափորձին (որ երրորդն էր խեղճ Արփիարեանի դէմ կատարուած եւ որ այս անգամ զժրախտարար յաջողեցաւ) բուն դրդիչը նորէն սարսափ ազդելով Եգիպտոսի եւ այլ տեղերու հարուստներէն զրամ առնելու յոյսն էր, ըստ հին սխտեմին. եւ արդարեւ, այդ ոճիրէն անմիջապէս յետոյ Եգիպտոսի հայ հարուստները սպառնական նամակներ ստացած էին: Այդ ոճիրն ալ կազմեց հայ ազատագրական շարժումը անպատուող արարք մը, առանց ո եւ է չափով նպաստելու հայ պայքարող ուժերուն զօրացման, ընդհակառակն իրր արդիւնք ունենալով ընդլայնել հակակրութիւնները Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան դէմ եւ խորացնել ներքին անհամաձայնութիւնները որ արդէն սկսած էին զանազան պատճառներով՝ այդ կուսակցութեան մէջ: Զգացած վրդովմունքս յայտնեցի Անահիտի յօդուածի մը մէջ, ուր երեւական մահով մը վերջացող այդ կեանքին արժանիքներն ու թերութիւնները առարկայականօրէն մատնանիշ ընելով հանդերձ, կը դատապարտէի վաստակաւոր զրազէտի մը եւ հանրային գործիչի մը դէմ կատարուած այդ ոճիրը: Ատկից քանի մը ամիս յետոյ երբ Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան Կեդր. վարչութիւնը զիս պաշտօնապէս ներկայացուցիչ կարգեց Ժէօն Թիւրքերու Փարիզի 1907ի վերջերը դումարել որոշած Համաթողովին, մերժեցի այդ առաջարկն ընդունիլ, յայտնելով որ չէի կրնար ներկայացուցիչն ըլլալ կուսակցութեան մը որուն հետ ծանրակշիւ հարցի մը վրայ անհամաձայն էի: Քանի մը տարի առաջ, իշխան Սապահետունի նախաձեռնութեամբ, նմանօրինակ Համաթողով մը տեղի ունեցեր էր Փարիզ, որուն մասնակցեցայ՝ հանդուցեալ Շահ-րիմանին հետ՝ իրր ներկայացուցիչ Վեր. Հնչ.

Կուսակցութեան, եւ որուն կը մասնակցէին նաեւ՝ Դաշնակցութեան կողմէ բժիշկ Լորիս Մելիքեան եւ Սիւսեան (Ա. Ահարոնեան), ինչպէս եւ՝ անհատապէս հրաւիրուած՝ Մինաս Զերադ եւ Կ. Բասմաջեան. այդ Համաժողովին կը մասնակցէին նաեւ օսմանեան Յոյներու եւ Հրէաներու ներկայացուցիչներ: Ժէօն-Թուրքերուն նպատակն էր Թուրքիոյ ալլաքան ժողովուրդներու ազատագրական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներուն հաւանութիւնն ստանալ՝ կազմելու համար Օսմանեան մեծ Քոմիթէ մը որուն մէջ ձուլուէին դոյութիւն ունեցող ազգային գործօն կուսակցութիւնները եւ ամենքը միասին ձեռք ձեռքի ներկայանային Եւրոպային իբր ազատասէր Օսմանցիներ որ իրենց պետութեան բոլոր ցաւերուն դարմանը Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումէն կը յուսան: Դաշնակցականները կ'ուզէին կերպով մը համաձայնութեան դալ, խըզում յառաջ չբերել. Վեր. Հնչակեանները կը մտածէին՝ ինծի հետ՝ թէ այդ ճամբուն մէջ մտնելը մեր ձեռքով թաղել էր մեր ազգային հարցը. ու ես կը ցածս ըրի որպէս զի հայ պատգամաւորները, ամէն համակրութիւն ցոյց տալով հանդերձ Ժէօն-Թուրքերու վերանորոգիչ ծրարիրներուն, խոստանալով հանդերձ կազմուելիք Թուրք վերանորոգիչ մեծ քոմիթէին իրենց կուսակցութեանց աջակցութիւնը, չկապէին իրենց կուսակցութեանց ձեռքերը, խուսափէին ո եւ է խոստումէ որ իրենց ազգային դատին ընդհանուր « Օսմանեան Հայրենիքի » բարենորոգման մէջ հալելուն, կորսուելուն պիտի առաջնորդէին: Հայ պատգամաւորները վերջ ի վերջոյ այդ եզրակացութեան վրայ համաձայնեցան, ու իրենց բարեմաղթութիւնները ներկայացնելով հեռացան Համաժողովէն: Համաժողովը ցրուեցաւ առանց ո եւ է արդիւնքի: Կը յիշեմ որ Քիլիսար, որ ցանկացող էր Հայոց եւ Ժէօն-Թուրքերու միջեւ համաձայնութեան մը կնքուելուն, ինծի բաւ քանի մը օր յետոյ. « Կը ցաւիմ որ օր մը՝ եթէ պէտքը ըլ-

լայ՝ ստիպուած պիտի ըլլամ վկայել որ դուք եղաք այդ համաժողովին վիժելուն պատճառ »: « Սիրելիս, պատասխանեցի իրեն, ես յաւանութիւնը չունիմ մտածելու թէ ես եմ եղած ստոր միակ պատճառը, բայց օր մը ե'ս պիտի դամ ձեր վկայութիւնն ուղեւում իմ այդ դիրքը բռնած ըլլալու »: Եւ արդարեւ, 1909ին, Ատանայի կոտորածէն յետոյ, դացի զինք տեսայ եւ յիշեցուցի մեր այդ խօսակցութիւնը: Սահմընկած էր: « Ատոր չէի սպասեր » ըսաւ: Այսօր, մերթ կը մտածեմ թէ 1907ին, լաւագոյն բրած պիտի չըլլայի՞ եթէ մեր ազգին էական շահերը վեր դնելով կարեւոր խղճահարութենէ մը, ինծի եղած առաջարկը ընդունած եւ այդ Համաժողովին մասնակցած ըլլայի: Այդ անգամուն, Օսմանեան պետութեան բոլոր ցեղերու ազատագրական կազմակերպութիւններէն միայն Դաշնակցական կուսակցութիւնն էր որ ընդունած էր մասնակցիլ այդ համաժողովին, որ նոյն իսկ իր նախաձեռնութեամբ կը գումարուէր, ինչպէս կը զրէ Մ. Վարանդեան իր *L'Arménie et la question arménienne* գրքոյկին մէջ (չջ 74): Եւ ատիկա տեղի կ'ունենար այնպիսի ատեն մը ուր Թուրք կառավարութիւնը խորապէս վարկաբեկուած էր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ, երբ էտուարտ Է. ի եւ Չարին պատմական տեսակցութիւնը նոր կատարուած էր, ուր երկու մըցակից մեծ երկիրներու կառավարութիւնները համախոհաբար որոշած էին Մակեդոնիոյ բարենորոգումները եւրոպական քօնթրօլի տակ լըջօրէն իրադործել, եւ կարգը յետոյ հայկական հարցին կրնար դալ: Թերեւս յաջողէի համոզել Ակնունին ու Ռ. Չար-դարեանը, որոնց վերջնոյն հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունէի, որ չգործէին այն սխալը, զոր գործեցին. թերեւս իրենց ընդգրկել տայի տեսութիւնը Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան որ կ'ուզէր մասնակցիլ Համաժողովին, բռնելով այն դիրքը զոր բռնած էր երկու տարի առաջ, այսինքն դիրք մը քորրէքթ, ըզդոյշ, համակրական, բայց եւ անջատ մնացող,

կապուիլը, ձուլուիլը մերժող: Դաշնակցական պատգամաւորները այնպէս լիովին անձնատուր եղան ժէօն-թիւրք պետերու սիրալիր ու անորոշ խոստումներուն, որ անոնց բռնած զիրքէն զժգոհ մնացին նոյն իսկ Պերար ու Դիյեար որ կը ցանկային համաձայնութիւնը, բայց պայմանով որ Փոս Արմենիայի հրատարակութիւնը չարունակուէր, հայ փրօփականտը չկասէր, հայ ազատագրական կազմակերպութիւնները մնային իրենց զիրքերուն վրայ, իրենց կեդրոնը ունենային միշտ Թուրքիայէն դուրս, եւ այն պարագային ուր սահմանադրութիւնը վերահաստատուէր, անոր հանդէպ ամենայն համակրութեամբ վերաբերուելով հանդերձ՝ իրեց ազգային դատի պահանջները անկեղծօրէն դնէին Թուրք նոր ազատական կառավարութեան առջեւ ու ջանային համաձայնութեամբ, խաղաղօրէն, Եւրոպայի բարոյական ազդեցութեամբ, հասնիլ դրական արդիւնքի մը: Թուրք - Դաշնակցական համաձայնութիւնը ատկից շատ աւելի հեռուն գացած էր: Մնացածը յայտնի է: Վեր. Հնչակեանները, ինչպէս եւ հին Հնչակեանները, նախ թերահաւատ ու վերապահ զիրք մը բռնեցին՝ Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ. բայց քիչ ետքը, երբ Արեւմուտքի հանրային կարծիքը ծայրայեղ խանդավառութեամբ մը ողջունեց Թուրքիոյ վերանորոգումը զոր արդէն իսկ իրապէս կատարուած կարծեցին ամենքը, երբ այլ եւս ո եւ է կարելիութիւն չէր մնար կիլիկեան կամ այլ յանդուգն ծրագիրներու համար Եւրոպական ո եւ է օգնութիւն յուսալու, օտար երկիրներ գտնուող Հայերը, կուսակցական թէ անկուսակցական, սկստ թէ շարքային, դուրսը մնալ յամառող քանի մը սակաւաթիւ գործիչներէ զատ, գունդագունդ սկսան դառնալ՝ «բռնակալ լուծէն ազատած» երկիրը: Հայկական դատը կը թաղուէր իրապէս, մինչեւ պալքանեան պատերազմներու շրջանը, ուր բոլորէն մեծապէս պատեհ էր կիլիկեան ազատամբութեան մը համար, զոր սակայն մեր ժողովուրդը նուազ քան

երբեք պատրաստ էր կազմակերպելու, իրագործելու եւ տեւական դարձնելու: Այդ շրջանին, Թրքահայ դատը կարողացաւ վերակենդանանալ՝ տէրութեանց մօտ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ կատարուած դիմումներով որոնք յանգեցան բարենորոգմանց նոր ծրագրի մը, ծրագիր որ պատերազմին պայթելովը՝ Թաղուեցաւ նոյնպէս, մինչեւ որ այդ նոյն դատը, պատերազմին ատեն ու զինադադարին, իր ամենէն լուրջ վերակենդանացումն ունեցաւ, բայց Թրքահայութեան Ֆիդիքական խորտակման եւ Թուրքիոյ հայ համայնքի մնացորդները արմատապէս ազատագրելու մեծագոյն խոստումներուն բացարձակ դրժման յանգեցաւ:

**

1915ի սկիզբները, Արգուեան, որ Լոնտոն եկած էր՝ իր կուսակցութեան կողմէ իրեն յանձնուած յատուկ առաքելութեամբ մը, նամակով մը կը խնդրէր ինձմէ Տընի Գոչէնի միջոցով յայտնել Ֆրանսական կառավարութեան թէ Վեր. Հնչակեան կուսակցութիւնը փափաքող ու կարող էր Կիլիկիոյ մէջ հայկական ազատամբութիւն մը կազմակերպելու՝ եթէ Ֆրանսա խոստանար իր լուրջ օգնութիւնը: Միեւնոյն բանը ինքն իսկ ուղղակի գրած էր Վիքթոր Պերարին, եւ ինձմէ ալ կը խնդրէր այս վերջինը տեսնել եւ զայն եւս մղել որ այդ դիմումն ընէ իր կառավարութեան մօտ: Մեր երկու բարեկամները կատարեցին այդ դիմումը՝ Պ. Տէլքասէի մօտ՝ որ այդ միջոցին դարձեալ արտաքին գործոց նախարար էր, ու երկուքն ալ իրենց բոլոր պերճախօսութիւնն ի գործ դրին որպէս զի այդ դիմումը դրական ելք մը ունենար: Բայց Պ. Տէլքասէ այդ երկու իսկապէս հայասէր Ֆրանսացիներուն (որ իր անձնական բարեկամներն ալ էին) որոշապէս յայտնած էր թէ Ֆրանսա, պատերազմին այս սկզբնական ամենածանր շրջանին, ստիպուած ըլլալով իր բոլոր ուժերը գերմանիոյ դէմ կեդրոնացնել, ունէ

օգնութիւն չէր կրնար խոստանալ Հայկական այգպիսի հրաւերի մը. որովհետեւ եթէ խոստանար եւ Փրանսական զօրքերու մասնակցութեամբ Կիլիկիոյ մէջ զործողութիւն մը սկսէր, Փրանսական զրօշը այնտեղ անգամ մը երեւալէ յետոյ՝ պարտաւորուած պիտի ըլլար հետզհետէ ստուարացնել իր զրկելիք զօրքերուն թիւը, ինչ որ ընելու անկարող էր այդ բոպէի պայմաններուն մէջ:

Պ. Տէլքասէի պատասխանը լուրջ եւ պարկեշտ քաղաքական զործիչի մը յայտարարութիւնն էր. ան չէր ուզեր մղել փոքր ու տկար ժողովուրդ մը ապստամբութեան մը մէջ նետուելու՝ յոյսը Ֆրանսայի զինուորական օգնութեան վրայ դնելով, երբ գիտէր թէ այգպիսի պահու մը ուր Ֆրանսա կենաց ու մահու պայքարը կը մղէր, անոր համար անկարելիութիւն էր ու եւ է օգնութիւն տալ Կիլիկեան ապստամբութեան մը: Ատիկա չէր նշանակէր՝ ըստ իս՝ որ եթէ յետոյ դաշնակիցներու զործերը աւելի յաջող ընթացք ստանային, Սուրիոյ ու Լիբանանի հետ Կիլիկիան ալ (ու Կիլիկեան Հայութիւնը) Փրանսական հովանաւորութեան տակ առնելու տրամադրութիւնը պիտի չյայտնուէր Ֆրանսայի քաղաքական ղեկավարութեան մըտքին մէջ, ինչպէս եւ եղաւ ալ յետոյ: Բայց Արզուեան, անհամբեր, եւ իր կուսակցութեան որոշումը զործադրելու պարտաւոր, Փրանսական կառավարութեան այդ պատասխանը նկատելով ժխտական, խորհրէր էր զիմել անգլիական կառավարութեան: Տեսակցեր էր Լորտ Պրայսին հետ, որ համակրական ընդունելութիւն ըրեր էր անոր պարզած ծրագրին, առանց որոշ խոստումի մը, յոյս միայն յայտնելով որ եթէ Հայերն իրենց ուժերով այգպիսի ձեռնարկ մ'ընեն եւ զիմեն անգլիական կառավարութեան, թերեւս այս վերջինը ու եւ է ձեռով օգնէր անոնց: Արզուեան նամակով մը ինծի այդ տեսակցութեան մասին տեղեկութիւն տուաւ եւ խնդրեց որ երթամ Լոնտոն ու մասնակցիմ Լա-

տարուելիք զիմումներուն: Ես ինքս այդ օրերուն արդէն պէտք էր երթայի հոն՝ յանուն «Փարիզի Հայկական Միութեան» (որ քանի մը տարիէ ի վեր կազմուած Հայրենասիրական մարմին մըն էր) անգլիական անձնաւորութեանց հետ Հայկական հարցի մասին խորհրդակցելու:

Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ Կիլիկեան Հայ ինքնավարութիւն մը (որ օր մը պիտի յանդէս անկախութեան) մեր ազգային հարցին լաւագոյն եւ ամենէն զրական, իրաւործելի լուծումը նկատած էի եւ տարիներէ ի վեր, եւ այդ տեսութիւնս կը շարունակէի պահել Պ. Տէլքասէի տուած պատասխանէն ալ յետոյ: Մեր ժողովուրդը այնքան երկար աւտենէ ի վեր սերտ շփում ունեցած էր Փրանսական մշակոյթին ու ժողովուրդին հետ, օգտուած էր անոնցմէ, անոնց հետ հոգեկան կապ հաստատած էր. մեր դատին ի նպաստ փրօշտականտի զործունէութեան կեդրոնավայրը Փարիզն էր համիտեան կոտորածներէն ի վեր. բնական կը լիւնէր որ Սուրիան իր հովանաւորութեան տակ առնել որոշած Ֆրանսան Սուրիոյ դրացի Կիլիկիան ալ իր քաղաքական ազդեցութեան եւ իր սլաշտպանութեան տակ առնել ուղէր: Լոնտոն երթալէ առաջ, Քէ տ'Օրսէի Լարելոր պաշտօնատարներէն մէկը դացի տեսնել եւ իր խօսքերը զիս հաստատեցին իմ տպաւորութեանս մէջ թէ Պ. Տէլքասէի պատասխանը վերջնական մերժում մը չէր եւ թէ Ֆրանսացիք զոհ պիտի չմնային եթէ Հայերը Կիլիկիոյ մէջ ապստամբական ձեռնարկ մ'ընէին՝ ուրիշ տէրութեան մ'օգնութեամբ՝ «առանց իրենց մասնակցութեան»: Տեսակցութեան մը մէջ զոր ունեցայ Լոնտոնի մեծանուն դեսպան Փօլ Քամպոնի հետ (որ համիտեան կոտորածներու առեւ արտաքին զործոց նախարար Հանթթոյէն շատ տարբեր՝ եւ անոր ներհան՝ ազնիւ ու արի դիրք մը բռնած էր), զտայ նոր

փաստեր որ խմ տեսնելու եղանակիս ճշգրտութեանը մասին համոզումս կ'ամրացնէին: «Եթէ դաշնակիցները յաղթեն եւ Կիլիկիան Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ դրուի, Հայերը հոն ինքզինքնին իրենց տան մէջ պիտի զգան» ըստան ինծի:

Այն յայտարարութիւնը զոր Պրայս ըրած էր Արդուեանին, Հայութեան այդ վաղեմի եւ սրտագին բարեկամին անձնական զգացմանց մէկ արտայայտութիւնն էր լոկ, կամ թէ անգլիական կառավարութիւնը ինքն իսկ Կիլիկիոյ մասին ունէր ծրագիրներ, — մեզի համար շահեկան ու կարեւոր էր այս փափուկ հարցին վրայ քիչ շատ որոշ տեղեկութիւն մը ստանալ:

Լոնտոն, տեսակցութիւններ ունեցայ Լորտ Պրայսի եւ ուրիշ քանի մը քաղաքական գործիչներու հետ. եւ այն տպաւորութիւնը կրեցի որ Անգլիա ու եւ է որոշում տուած չէր Կիլիկիայով մասնաւորապէս զբաղելու, — ոչ ալ թրքահայ հարցը իր ուրոյն պաշտպանութեան տակ առնելու — ինչպէս արդէն որոշած էր՝ օրինակ՝ սիոնական հարցին նկատմամբ: Պրայս ուղեց սակայն որ անգլիական կառավարութեան մօտ դիմումի փորձ մ'ընէինք: Իր յանձնարարականով, հանդուցեալ սիրելի բարեկամս՝ Յարութիւն Մոստիշեան եւ ես գացինք տեսակցեցանք պատերազմական նախարարատան կարեւոր պաշտօնատարներէն մէկուն հետ, որ Ֆրանսերէն շատ լաւ խօսող համակրելի անձնաւորութիւն մըն էր, անոր պարզեցինք Վեր. Հնչակեանց կիլիկեան ծրագիրը եւ խնդրեցինք իրմէ մեզի յայտնել թէ այդպիսի ծրագրի մը գործադրութեան անգլիական կառավարութիւնը պիտի ուզէ՞ր օգնել՝ հայկական լեզէոնի մը կազմութիւնը իր միջոցներով դիւրացնելով, ինչպէս ըրած էր Սիոնականներուն համար՝ կազմելով սիոնական լեզէոն մը: Զօրավարը յայտարարեց թէ Անգլիա իր բանակին

մէջ օտար կամաւոր չ'ընդունիր, բայց՝ աւելցուց՝ եթէ Հայերը իրենց սեփական միջոցներով լեզէոն մը կազմեն (ինչպէս սիոնական Հրէաներն ըրած էին), թերեւս անգլիական հրամանատարութիւնը, զնահատելով Հայոց պատասիրութեան եւ զոհարելութեան ոգին, յանձն առնէր այդ լեզէոնը մարզելու պատրաստել, եւ թոյլ տար անոր կոուկլ իր բանակի կողքին, իր նշանակած տեղը, իր ցուցմանքներով:

Երբ դուրս ելանք նախարարատունէն, Մոստիշեան ուրախ էր կարծելով թէ իրական նարդինքի մը հասած էինք, բայց ես կը մտածէի թէ ոչ մէկ դրական արդիւնք չէինք ձեռք ձգած, քանի որ մեր միջոցներով պէտք էր կազմէինք եւ մենք երբեք պիտի չզտնէինք այն խոշոր գումարները որ հարկաւոր էին այդպիսի գործ մը դուրս հանելու համար: Արդուեան խանդավառութեամբ լսեց ինչ որ զօրավարը մեզի ըսած էր: Իմ Լոնտոն հասնելէս անաջ տեսակցութիւններ ունեցեր էր զարգացած ու ազգասէր ունեւոր Հայ անձնաւորութեան մը հետ, եւ այն տպաւորութիւնն ունեցեր էր թէ ան յօժար էր այդպիսի ծրագրի մը նիւթապէս օգնել եւ ուրիշ հայ հարուստներու աջակցութիւնն ապահովել: Իրեն հետ միասին գացի տեսայ այս հարուստը: Իրապէս ազգասէր անձ մըն էր ան, բայց իր ազգասիրութիւնը՝ ապստամբական ծրագրի մը համար խոշոր զոհարելութիւններ յանձն առնելու եւ ուրիշներն ալ ատոր մղելու աստիճանին չէր հասներ: Մոստիշեան ու եւ է դիմում չուղեց ընել այն հարուստ Հայերուն մօտ որ իր բարեկամներն էին, գիտնալով որ ազարդիւն պիտի մնային իր դիմումները:

Կիլիկեան ապստամբութեան երազը անգամ մը եւս կը մնար երազ: Արդուեան կատղեցաւ. կարծած էր ըսպէ մը իր տարիներէ ի վեր տաժած բաղձանքին իրականացման մօտեցած ըլլալ. աւելորդ իսկ է ըսել որ եթէ իրերը աւելի յաջող ելք ունեցած ըլլային, ինքը պատրաստ

էր խսկոյն մեկնիլ կռուի վայրը. բայց անգամ մը եւս նիւթական միջոցներու պակասը կը կաշկանդէր զինքը, իր խոյանքին դէմ պատ կը քաշէր: Ինծի ալ նեղացաւ. կը մեղադրէր ինծի հարկ եղած ջերմութեամբ ու պնդումով կատարած չըլլալ մեր հարուստներուն մօտ դիմումս. անհիմ էր իր մեղադրանքը, ոչ միայն բոլոր կարելի ջերմութեամբ կատարած էի այդ դիմումը՝ իրեն հետ միասին՝ այն հարուստին մօտ որուն հետ ինք արդէն յարաբերութեան մէջ էր, այլ ուրիշ ունեւոր Հայերու ալ խօսած էի այդ մասին, մէկ-երկու օրով Մանչեսթր դացած եւ հոն մէկ քանի հարուստ Հայերու առջեւ խորհրդապահարար պարզած էի այդ ծրագիրն ու իրենց աջակցութիւնը խնդրած: Պնդած էի որ Մոստիշեան ալ իր կողմէ փորձ մ'ընէր: Այդ բոլոր ջանքերս ամուլ մնացած էին: Մոստիշեան այնքան սկեսպտիկ էր իր ընելիք դիմումներու արդիւնքի մասին, որ, ինչպէս ըսի արդէն, փորձն իսկ աւելորդ կը նկատէր: Ունեւոր Հայերու մէջ կային որ իրապէս ազդասէր էին, ժլատ չէին, ազդօդուտ ուրիշ գործերու համար չէին մերժեր իրենց նուիրատուութիւնները, բայց զուրկ էին հերոսական երեւակայութենէ, ազգային դատի համար բոլոր միջոցներու դիմելը վտանգաւոր կը նկատէին: Հաւատք չունէին որ Հայը գէնքով կրնար ու եւ է արդիւնքի հասնիլ եւ աղիտաւոր կը նկատէին այդ ձեւով գործունէութիւնը, զոր սակայն Սիոնական Հրէաներն իսկ՝ մեծահարուստ ազդասէր Հրէաներու լիառատ աջակցութեամբ՝ ընդգրկած էին: Մեր հարուստները ամէն ինչ եւրոպական միջամտութենէն կը սպասէին. անոնք կը խորհէին՝ «դաշնակիցները՝ եթէ յաղթեն, անշուշտ թրքահայ դատին ալ արդար լուծում մը կուտան»: Եւ սակայն այդ ժամանակաշրջանը վերջինն էր ուր կիլիկեան ապստամբութեան մը կարելիութիւնը կար տակաւին: Մեր ժողովուրդը դեռ հոն էր, իր զիրքերուն վրայ: Քանի մը ամիս յետոյ, ջարդ ու տեղահանութիւն կը սկսէին, Թրքահայաս-

տան ինչպէս եւ կիլիկիա այլ եւս թափուր կը մնային Հայերէ . . . : Մեր հայրենակիցներէն հարիւր հազարներ կոտորուեցան անդէն անպաշտպան, կամ տեղահանութեան արհաւիրքներուն մէջ փնացան, առանց ու եւ է արդիւնքի, իրենց փոքր մէկ մասը միայն գէթ ինքնապաշտպանութեան ճիգ մ'ընելէ, իրենց մահը թշնամիին սուղի նստեցնելէ յետոյ անէանալով: Ու Վանի, Ճեպէլ-Մուսայի Հայերը, իրենց քաջարի դիմադրութեամբ զոյր փորձեցին՝ հակառակ իրենց ունեցած միջոցներուն անբաւականութեան, եթէ չհասան ոչ Թրքահայաստանի, ոչ ալ կիլիկիոյ ու եւ է մէկ մասին ազատագրումը ձեռք բերելու, գէթ շնորհիւ իրենց քաջութեան եւ օգնութեամբ դաշնակից բանակներուն՝ իրենց տեղական համայնքը ազատեցին փնացումէ եւ փոխանակ մարտիրոսի մահուամբ ոչնչանալու՝ փառաւոր էջ մը աւելցուցին հայկական դիւցազնութեան տարեգրութեանց:

Պրայս, որ մեծապէս ուրախացած էր իր զինուորական բարեկամին մեզի բրած յայտարարութիւնն իմանալով եւ զայն կը համարէր լուրջ (տրուած ըլլալով այդ անձնաւորութեան պաշտօնական հանգամանքը), ցաւեցաւ երբ իրեն յայտնեցինք թէ ծրագիրն այդ թելադրուած ձեւով՝ նիւթական միջոցներու պակասին պատճառով՝ չէր կրնար իրականանալ: Ինք ալ ըրաւ դիմումներ, որպէս զի անդիլական կառավարութիւնը գէթ որոշ չափով նիւթապէս իր նիւթական օգնութիւնը բերէր այդ գործին, բայց չյաջողեցաւ: Արդուեան տեղեկագրեց այս եղելութիւնները իր Ամերիկայի ընկերներուն, որոնք իրենց կողմէ դիմում մ'ըրին Ամերիկայի անդիլական դեսպանին, յայտնելով թէ իրենց կուսակցութիւնը ծախքերուն մէկ մասը կը ստանձնէր, ու կ'ապահովէր բազմաթիւ կամաւորներու արձանագրումը, բայց պէտք ունէր բրիտանական կառավարութեան զինուորական ու նիւթական աջակցութեան՝ կարենալու համար գործադրել այդ ծրագիրը, բայց դեսպանը՝ իր կառավարութեան հետ այդ մասին թրդ-

թակցելէ յետոյ՝ որոշապէս ժխտական պատասխան տուաւ: Կուսակցութիւնը իր միջոցներով կրնար մարդիկ մտցնել Կիլիկիա, շարժում մը յարուցանելու փորձ մ'ընել, բայց խղճամտութիւնն ունեցաւ այդ կիսկատար ելակոտն փորձը իր սահմանափակ ուժերով միայն՝ կատարելէ ետ կենալու, դիտնալով որ իր դիմացն ունէր թուրքն ու Գերմանը միանգամայն, թէ այդպիսի փորձ մը վիժելու սահմանուած էր՝ առանց Լեւոնական մեծ Տէրութեան մը լուրջ օգնութեան, եւ թէ ան կրնար նաեւ աղիտարեր ըլլալ երկրի հայ աղղարնակութեան:

Այդտեղ, քիչ յետոյ, արդէն իսկ կը պայթէր, առանց իսկ որ որ կիլիկեան ապստամբութեան այդ ծրագիրը զործունէութեան ամենադոյզն սկզբնաւորութիւն մ'ունեցած ըլլար, առանց իսկ որ թուրք կառավարութիւնը ո եւ է տեղեկութիւն ստացած ըլլար այդ ծրագրին վրայ, որ բոլորովին դադարի մնացած էր: Այդէտը, աւելի մեծ քան Հայոց դարաւոր պատմութեան ո եւ է մէկ եղբարական էջը — պայթեցաւ, երբ Պուլկարիա միացաւ թուրք-գերման դիւնակցութեան եւ երբ մանաւանդ Տարտանէլի մէջ դաշնակիցները պարտութիւն կրեցին եւ Ժէօն-Թուրք պետերը բոպէն նպաստաւոր համարեցին հայ ազգաբնակչութիւնը բնաջնջելով թրքահայ հարցը միանգամ ընդ միշտ չքացնելու իրենց թաքուն ծրագիրն ի գործ դնելու:

1916ին, թէեւ Թրքահայաստանի ու Կիլիկիոյ մէջ Հայ չէր մնացած, Ազգ. Պատուիրակութեան ու Փրանսական կառավարութեան միջեւ տեղի ունեցած բանակցութեան հետեւանքով՝ Թրքահայ դատը նորէն կեանք կ'առնէր, կիլիկեան հայ ինքնավարութեան մը հարցը մասնաւորապէս օրակարգի խնդիր կը դառնար: Այս անգամ դործը լուրջ ձեւ կը ստանալով, որովհետեւ Փրանսա անհրաժեշտ գրտնելով Արեւելքի մէջ գործող անդլիական ստուար բանակին կողքին դէթ իր մէկ զօրաբաժինն ունենալ եւ չկրնալով Փրանսական ճակատէն շատ դիտուորներ հեռացնել, պէտք կը

տեսնէր սիրով ընդունիլ քանի մը հայ խմբակցութեանց՝ եւ յետոյ նոյն ինքն Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկը՝ հայ կամաւորներով արեւելեան լեզէոն մը կազմելու: Այդ լեզէոնը կրցաւ կազմուիլ, որովհետեւ ամբողջ ծախքերը Փրանսական կառավարութիւնը յանձն առաւ: Այդ լեզէոնը արիարար իր դերը կատարեց, Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ Կիլիկիան դրաւուեցաւ (եւ Արեւելեան Լեզէոնը մասնակցեցաւ այդ դրաւումին)՝ բայց այդ մեծ ու գեղեցիկ ճիգն ապարդիւն մնաց: Հայերը ստուար մեծամասնութեամբ յանկարծ ծովէ ծով հսկայ պետութեան մը եւ ամերիկեան հոգատարութեան կրկնակ միրաժին փարելու սխալը գործեցին. Փրանսա Պրիանի աղիտաւոր քաղաքականութեամբ քեմալական Թուրքիան իրեն կապելու օղային յոյսով եւ տղեղ հաշիւով՝ պարպեց Կիլիկիան. եւ այսօր տխուր յիշատակ մը միայն կը մնայ «Կիլիկեան Հայաստանի» մը վերակենդանացման շուրջ հիւսուած այնքան երազներէն, կատարուած այնքան աշխատանքներէն ու թափուած այնքան արիւնէն:

Թէեւ իրարմէ զատուած ու իրարու հետ վէճի մէջ, Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան երկու հատուածները, մեծ պատերազմի ատեն՝ երկուքն ալ միշտ միեւնոյն դիրքը բռնեցին մեր ազգային դատին վերաբերեալ հարցերուն մէջ. երկուքն ալ, — ինչպէս եւ միւս հայ կուսակցութիւնները, — ոգոտորուեցան կամաւորական շարժումով, անոր տուին իրենց անդամներէն բազմաթիւ կտրիճ երիտասարդներ, երկուքն ալ թեւ թիկունք հանդիսացան՝ իրենց բարոյական աջակցութեամբ՝ Ազգային Պատուիրակութեան ջանքերուն, երկուքին ալ պատկանող ընկերները Թրքահայաստանի ու Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցած կոտորածներու եւ տեղահանութեանց շրջանին, դիմադրութեան փորձերուն մէջ իրենց արի բաժինը բերող ընկերներ հաշուեցին: 1920ին, Փարիզ, իմ առաջարկովս՝ այդ երկու հատուածները միացնելու համար առաջին աշխատութիւն մը կատարուեցաւ,

և 1921ին Պոլիս կայացած համազումարի մը մէջ, այդ երկու հատուածներու պատուիրակները իրականացուցին այդ միացումը, որու հետեւանքով կազմուեցաւ Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնը, որ անկից ի վեր միաձոյլ ու համերաշխ կը գործէ և արտասահմանի Հայութեան ամենէն լուրջ ու արդիւնաւոր քաղաքական գաղափարաբանութեան կազմակերպութիւնը կը հանդիսանայ:

**

Լոնտոնի հանդիպումէս յետոյ, այլ ևս չտեսայ Արզուեանը, ոչ ալ թղթակցութիւն ունեցայ իրեն հետ: Մինչեւ 1917 ան մնաց գործօն անդամ չլեր. Հնչ. կուսակցութեան: Այդ թուականին, քաջուեցաւ կուսակցութենէն ու վերջնապէս քաջուեցաւ նաեւ հանրային կեանքէ: Արդէն քանի մը տարիէ ի վեր կուսակցական կեանքին մասնակցելով հանդերձ՝ ըսկըսեր էր գորդի առեւտուրով զբաղիլ: Զգուած իրեն դէմ ուղղուած ամբաստանութիւններէն, կ'ուզէր ապացուցանել թէ ինք իր ամբողջ կեանքը հանրային գումարներով ապրող մարդ չէր, թէ կարող էր իր ապրուստը ապահովել սոսկական զբաղումով մը: Այդ գործին ձեռնարկեր էր նախ շատ համեստ ձեւով մը, իբր ամբողջ զրամազլուխ ունենալով 15000 Քրանքի գումար մը զոր իր մտերիմ բարեկամ տօքթ. Յ. Արթինեան իրեն փոխ տուած էր: Քանի մը տարի յետոյ, արդէն մեծ փորձառութիւն վաստկած էր այդ գործին մէջ, իր փոխ առած գումարը դարձուցած էր իր բարեկամին, և հետզհետէ յաջողած էր իրեն՝ իբր առեւտրական՝ փայլուն ապագայ մը շինել:

Իր հանրային գործունէութենէ բոլորովին քաջուիլը ինծի անհասկանալի կը մնայ ցարդ: Թերեւս դառնացած ու ընկճուած էր պայքարներէն որ կը շարունակուէին իր կուսակցութեան երկու հատուածներուն միջեւ, որոնց մին բուն Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը կը պահպանէր, և միւսը՝ 1908ին, Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ կազմուած, էական

կէտերու վրայ միեւնոյն ոգին և ուղղութիւնն ունեցող «լեկալ», ոչ-յեղափոխական, կազմակերպութիւն մըն էր՝ «Սահմանադրական Ռամկավար» անունով: Թերեւս յուսահատած էր թրքահայ հարցին լուրջ լուծում մը ստանալէն: Հանրային գործունէութենէ քաջուելէն յետոյ, իր անձնական գործին և իր ընտանեկան կեանքին մէջ ամփոփուած, ան նիւթական մեծ յաջողութեանց է հասեր: Զերմ ազգասէրը որ կար անոր մէջ, անհնար է որ յաջողած գործի մարդու վերջէն զգեցուած հոգեբանութեան մը մէջ խեղդուած ըլլայ: Տօքթ. Արթինեան, որ անոր հետ յարաբերութիւնները շարունակած էր մինչեւ վերջը, կը հաւատար թէ ան քանի մը տարի առաջ կտակ մը գրած ու նօտարին յանձնած էր, կտակ մը ուր իր ազգին՝ որոշ նպատակով՝ դումար մը կը թողուր: Վերջերս այդ կտակը նօտարէն ետ առած է եղեր՝ քանի մը փոփոխութիւններ ընելու համար հոն. մահը, որուն չէր սպասեր, յանկարծ եկեր է զինք զգետնելու, երբ մտադիր է եղեր, զինքը հիւանդ զգալով, մեկնիլ դէպի Ֆրանսա և գիմել մեծ բժշկներու, որով չէ կրցեր իր կտակին վերջնական ձեւը տալ և զայն նորէն յանձնել իր նօտարին:

**

Արտակարգ տիպար մըն էր Արզուեան, որ աւելի մեծ միջավայրի մը մէջ աշխարհահռչակ պետ մը պիտի դառնար, հանրային, պատմական խոշոր գործ մը պիտի իրականացնէր: Երգական ուժ մըն էր, երկաթէ նկարագիր մը, որ իր յատկութեանց հետ ունէր անշուշտ իր թերութիւնները, — կրքոտ էր, ջղային, իր ամէն երազածը կարելի կարծող, — բայց այդ թերութիւններն իսկ իր յատկութեանց չափազանցութիւններն էին յաճախ: Ան մեր մէջ չկարողացաւ, բազմադիմի արգելքներով կաշկանդուած, իր ուժին ամբողջ չափը ցոյց տալ. անբաղդ եղաւ, տարիներով չարշարուեցաւ, մաքառեցաւ, ոգորեցաւ՝ առանց հասնելու լիակատար իրականացմանն իր իտէալին, որ էր՝

բոլոր միջոցները ապահովելէ յետոյ՝ մտնել երկիր՝ իրեն պէս յանդուգն ու նուիրուած ընկերներու խումբի մը հետ, լրջօրէն պատրաստուած ապստամբութեան մը գլուխն անցնիլ եւ կրկնել հրաշքը զոր ատենով զորձեցին Ռուբէնները, Լեւոնները, Թորոսները կիլիկեան լեռներուն վրայ: Դերը զոր կատարեց սակայն՝ ապարդիւն չեղաւ նորէն. ան նպաստեց ազգասէլ անձնագոհ խիզախ գործիչներու ամբողջ խումբ մը կազմելու, որ թանկազին ուժ մըն էր՝ եւ է միշտ՝ մեր մէջ: Հայ ազատագրութեան պատմութիւնը դրող մը ստիպուած է գլուխ մը յատկացել Արզուեանին: Ան մեռեր է իր ժողովուրդէն հեռու, անձնական կեանքի մը մէջ ամփոփուած, հանրային գործունէութենէ շատոնց քաղուած, քիչերէ ճանչցուած՝ իր բուն դէմքով, շատերէ ծանօթէն զրպարտուած, իր ետեւ ձգելով վիժած մեծ գործի մը տխուր յիշատակը: Եւ արդէն մեր ամբողջ թրքահայ ազատագրական գործը ի՞նչ ունի արձանագրած, եթէ ոչ զիւցազներդական սքանչելի արարքներ՝ փոքրաթիւ խումբի մը կողմէ կատարուած, զանգուածին անպատրաստութիւնը, կրաւորականութիւնը, հաւատքի ու խանդավառութեան պակասը, հարուստներու թեւաւորակութիւնը եւ ցրտութիւնը ազատագրական պայքարի հերոսական ձեւին հանդէպ, (մենք մէկ հարուստ չունեցանք որ ընէր ինչ որ այնքան վճռականապէս եւ լայնօրէն բրին յոյն հարուստները իրենց ապստամբական երկար ու տաժանելի, մութ, անստոյգ ճիգերու միջոցին) եւ ընդհանուր արդիւնք՝ ձախողուած, աղէտ, պարտութիւն ...:

Ի՞նչ էին մեր ժողովուրդի եւ մեր դատի այժմեան կացութեան մասին Արզուեանի գաղափարները իր կեանքի վերջին շրջանին: Պիտի գարմանամ եթէ իմանամ որ ան ալ մեզի պէս մեր ազգի ապագային իբր միակ նեցուկ ու երաշխիք Խորհ. Հայաստանի զարգացումը չէր նկատեր: Ոչ միայն մեր ժողովուրդին կրած անօրինակ աղէտները, անոր ամենածանր յու-

սախարութիւնները, այլ եւ սխալներն իսկ զոր մեր ազգային դատի ղեկավարութեան մէջ գործած ենք ու տկարութիւնները, պակասաւորութիւնները զոր երեւան բերած ենք, մեզ կը պարտաւորեն դէպքերուն մեզի չնորհած այդ անանկալ բայց՝ իր որոշ թերութիւններով հանդերձ՝ իրական ու տեւական արդիւնքին կառչիլ եւ մեր ուժերը անոր ամբացմանն ու ընդարձակմանը նուիրել: Ա. 20 ՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. - Այս յօդուածը գրելէս յետոյ, իմացայ տօքթ. Արթինեանէն, որ թղթակցութեան մէջ էր հանդուցեալին մտերմագոյն բարեկամ Պ. Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեանի հետ, թէ այս վերջինը, Արզուեանի կնոջ եւ աղջկան խօսած ըլլալով անոր կտակի մասին, անոնք յօժարակամ պատրաստակամութիւն ցոյց տուեր էին անոր այդ փափաքը յարգելու: Պ. Տէր Յովհաննէսեան ինքն իսկ, պատասխանելով այդ մասին իրեն ուղղած մէկ նամակիս, կը գրէր ինծի.

«Հանդուցեալ Ալեքսան Արզուեան իր կենդանութեան ատեն յաճախ խօսած է ինծի Հայաստանի մէջ ազգօղուտ գործի մը հիմնարկութեան համար գումար մը հանել իր ունեցածէն, նոյն իսկ այդպիսի յիշատակութիւն մը բրած էր կտակի մը մէջ, զոր յետոյ ջնջեց: Վերջնական ձեւով կտակի մը խմբագրութենէն առաջ, մահը վրայ եկած է: Իր այրին եւ իր դուստրը, անոր այդ յայտնած փափաքին ծանօթանալէ յետոյ, ազնուօրէն որոշած են 15000 տոլար նւիրել Արզուեանի անունով Խորհ. Հայաստանի մէջ հիմնարկութեան մը ստեղծման յատկացուելու համար:»

Այս տողերը կը հաստատեն ինչ որ լսեր էի յօդուածիս վերջին հատուածին մէջ: Այդ նուիրատուութեան մասին արդէն տեղեկութիւն տրուած է Հայաստանի վարչապետին: Շատ չանցած, այդ գումարը կ'ուղարկուի Երեւան եւ անով կը ստեղծուի Արզուեանի անունը հայրենի հողին վրայ յաւերժացնող օգտակար հիմնարկութիւն մը:

Ա. 2.